

"אני קטן ושר לילדים קטנים"¹

על ספר האותיות מאת ש"י עגנון

נחמה בן אדרת

א. סיפורו של ספר האותיות

"אין לך ספר בעולם, אפילו קונטרס קטן שאין לו סיפור משלו, שכמה הרפתקאות עוברים על המחבר ועל הספר עצמו, ואם באנו לכתוב הכל אין אנו מספיקים".
(מתוך ההקדמה לספר **סופר וסיפור**)

1. "בעצם אני מכין רגל בשביל נעל"

לא רבים יודעים כי שמואל יוסף עגנון שלח ידו בכתיבה לילדים, ובייחוד בכתיבת שירי ילדים. ספר אחד כתב עגנון במיוחד לילדים, **ספר האותיות** שמו. זהו ספר ובו כ"ב שירים קצרים בלבד. לכאורה ספר קטן וחסר כל חשיבות בתוך כלל יצירת עגנון, אולם תהליך יצירתו של הספר לא היה קצר כלל וכלל ונמשך על פני שנים. עגנון השקיע בכתיבת השירים הללו זמן רב ומחשבה עמוקה, וגם שנים רבות לאחר כתיבת הספר הוא הוסיף לעסוק בו ולהגיהו. עגנון לא

¹ ש"י עגנון – ש"ז שוקן, חילופי אגרות (תרע"ו-תשי"ט). הוצאת שוקן, ירושלים ותל אביב 1991, מכתב 99, עמוד 103.

זכה לראות את הספר בחייו, שכן הוא יצא לאור רק בשנת 1983. עבור **ספר האותיות** ניתן לנו חלון הצצה שדרכו אנו למדים על תהליך כתיבתו של הספר, ודרכו אנו יכולים גם לעקוב אחר התפתחות יחסו של עגנון כלפי היצירה.

הרעיון לכתוב את **ספר האותיות** לא נולד בראשו של עגנון; למעשה שלמה זלמן שוקן כמעט כפה אותו עליו. שוקן עמד אז בראש ועדת התרבות של ההסתדרות הציונית בגרמניה. בשנת 1918 החליטה הוועדה להוציא לאור ספר ילדים עברי על אותיות האלף-בית, שבו כל אות ואות תיוצג בציור ובשיר מחורז.² לשם מימוש היזמה פנו אנשי הוועדה אל מאירת הילדים היהודייה תום פרויד,³ שזכתה באותה העת להכרה ולהערכה רבה בגרמניה. פרויד ציירה 22 תמונות, תמונה לכל אות, וצירפה לכל אחת מהן הסבר בגרמנית על הקשר שבין האות לתמונה שלה, על פי הבנתה. בעצם הספר היה כמעט מוכן, חסרו רק החרוזים העבריים.

שוקן החליט לגייס את עגנון למשימה. בינואר 1919 מקבל עגנון, שישב אז בלייפציג, איגרת משוקן ובה הוא מודיע לו שבתוך כמה ימים הוא עתיד לקבל בדואר ספר תמונות. מכתב זה הוא הראשון בשרשרת התכתבויות ארוכה ודרמטית, המתעדת את תהליך הורתו ולידתו של **ספר האותיות**. וזה דבר המכתב:

קיימת אפשרות שהועד יוציא את ספר התמונות ורצינו לפנות אליך שתחבר לנו את החרוזים העבריים הדרושים לנו... אני מבקש ממך שתטפל בציורים בזהירות רבה, כי הם רגישים לכל נגיעה. אני מקווה שהמשימה לחבר את החרוזים לתמונות תגרה אותך ותגרום לך שמחה.⁴

עוד קודם שספר התמונות מגיע אליו מקבל עליו עגנון את המשימה, ולו רק מפני שמורו ורבו היקר שוקן ביקש זאת ממנו. עגנון, עדיין טשאטשקס, עונה לשוקן בנאמנות מוחלטת, גם אם לא בהתלהבות יתרה: "את התמונות של תום פרויד עוד לא קיבלתי. כמובן אני מוכן לעשות כל מה שביכולתי כדי לעזור לך במעט".⁵

מכאן ועד אפריל 1921 נעשה ספר התמונות הזה לנושא דומיננטי בהתכתבות בין שוקן לעגנון. במשך יותר משלוש שנים הם עוסקים בהכנת הספר. עגנון מדווח על כל התקדמות או

² ש"י עגנון – ש"ז שוקן, **חילופי אגרות (תרע"ו-תשי"ט)**. הוצאת שוקן 1991, מכתב 82, עמוד 86. הציטוטים בפרק זה לקוחים מתוך חילופי האגרות. בהערות השוליים נציין את מספר המכתב המצוטט ואת העמוד בספר שבו הוא מופיע.

³ תום זיידמן-פרויד (1892-1930) ציירת, סופרת ומאירת ספרי ילדים. אחייניתו של זיגמונד פרויד. סגנונה מושפע מתנועת התכליתיות החדשה (Neue Sachlichkeit). היא ציירה נושאים ראיסטיים בדרך מופשטת ובמקוריות, והשתמשה בצורות גאומטריות ובצבעוניות רבה. רוב ספריה יצאו לאור בגרמנית. הייתה שותפה עם ביאליק בהוצאת הספרים "אופיר". מספריה בעברית: **מסע הדג, עשר שיחות לילדים, ספר הדברים**.

⁴ שם.

⁵ שם. מכתב 85, עמוד 89.

האטה בהתקדמות, ואף שולח את השירים המוכנים, ושוקן משמש מבקר, דוחף ומוציא אל הפועל, ומגלה מעורבות עמוקה בכל שלבי הפרויקט.

לאחר שהגיע ספר התמונות לידי עגנון, מצווה עליו שוקן לנסוע בדחיפות למינכן כדי להיפגש עם המאיירת ולעבוד אתה על השירים. שוקן משיג לעגנון אישור כניסה למינכן, ובאפריל 1919 עגנון יוצא עם מזוודתו הקטנה "וספר האותיות של גב' פ' [פרויד] עטוף בכל כותנות הלילה שלי כדי שלא יתקמט".⁶

מינכן המושלגת אינה מקבלת את עגנון בסבר פנים יפות. תחילה מוצא לו עגנון חדר בפנסיון עלוב, בתנאים לא נוחים במיוחד של קור ורעש. "ימי חולפים ברוגז" הוא כותב, "אני עצוב מאוד על שעדיין אין לי כל רעיונות בקשר לספר".⁷ הפגישה שלשמה נסע עגנון למינכן מתעכבת ונדחית. כמו שנראה בהמשך, את יצירתו של הספר הקטן הזה מאפיינת מראשיתו השתלשלות אירועים עגונית-אופיינית מייגעת של מכשולים, עיכובים, דחיות והפרעות, מהם מוצדקים ומהם מדומים, מקצתם באשמת עגנון ומקצתם לא.

עגנון אמור לקבל בדואר הודעה שבה תימסר לו כתובתה של פרויד. בכל יום הולך עגנון אל הדואר. "נעלי ספוגות מים וגרבי רטובים, אבל נראה שהמכתב עדיין מתייבש", הוא מדווח לשוקן. לבסוף הוא משיג בעצמו את כתובתה של תום פרויד וקובע אתה פגישה. ואולם הפגישה נדחית, שכן עגנון מבזבז עוד יום בהשגת אישור שהייה במינכן.⁸

סוף-סוף מתקיימת הפגישה הראשונה עם פרויד, ועגנון מסכמה כך: "הנערה כמעט לא יכלה לדבר מרוב אושר שעבודתה תבוצע בקרוב. היא צמאה לעבודה יהודית".⁹ ואכן לאחר שפגש המחבר את המאיירת וסוכמו כל העניינים, נותר רק לחבר את החרוזים, ונראה שהספר יושלם בקרוב.

אך עבודת הכתיבה "תקועה". עגנון מחליף פנסיון ואינו מצליח לעבוד. "והרי אני יושב זה שני שבועות בפנסיון ומשלם ממון ודמים ועוד לא טבלתי עט בדיו, כי הרעש גדול ונורא".¹⁰ התזמון הפוליטי אינו מיטיב עם עגנון. רחובות מינכן, שבעצם אותם ימים שריים במהפכה קומוניסטית, לא נותנים שקט ליוצר הצעיר. וכשהתותחים רועמים, אומר הפתגם, המוזות שותקות. ובלשונו המתנצלת של עגנון לשוקן על כך שעוד לא התחיל לכתוב: "האמן לי... זה היה בלתי אפשרי. מרוב יריות לא שמעו כמעט את קול הלב".¹¹

⁶ שם. מכתב 91, עמוד 94.

⁷ שם.

⁸ שם.

⁹ שם. מכתב 92, עמוד 96.

¹⁰ שם. מכתב 94, עמוד 96.

¹¹ שם. עמוד 98.

חודש וחצי עבר מאז הגיע עגנון למינכן, והנה נגמרו כל התירוצים – המהפכה הסתיימה, השקט חזר לרחובות והחורף חלף. עגנון מוצא לו דירה כמעט חלומית, עם גזוזטרה ונוף יפה, אצל יהודי עשיר. בחדרו עומד ארון ספרים עם ש"ס ורמב"ם וטורים שירש בעל הבית. והעיקר, יש בחדר "שולחן כתיבה נוח, כך שאני יכול לשים כל פתק במקומו הנכון".¹² בפעם הראשונה לאחר סדרה של מכתבי תלונה הוא כותב לשוקן כי הוא מרוצה במינכן. סוף-סוף עגנון מתחיל לעבוד ומבטיח לשוקן שבמכתב הבא הוא כבר ישלח לו כמה חרוזים לדוגמה.

אך מתברר כי המשימה לחבר חרוזים לתמונות קיימות אינה פשוטה כל כך. "העבודה מתקדמת באיטיות. בעצם אני מכין רגל בשביל נעל".¹³ כעבור שבוע שולח עגנון לשוקן את החרוזים הראשונים שכתב. נראה שיש לו ספק בנוגע לטיב עבודתו. עגנון ממש צמא לעיניים נוספות שיבחנו את השירים.

כמובן איני חושב את עבודתי מושלמת ועוד אצטרך לשנות בה הרבה, הן בלשון הן בקצב. אמנם אשמח לשמוע את דעתך, עד כמה עלה הטקסט בידי, מבחינה חיצונית. אולי תתרגם את חרוזי לרעיייתך? היה רצוי לי לוא ניסתה אותם על גוסטב... אחר כך אשלח אותם לאדם השולט בעברית, למשל למר ליפשיץ. חבל שאין למצוא כאן עיני ילדים עבריות לשרבוטי. אני מקווה שתהיה ביקורתית מאוד כלפי הטקסט שלי כדי שהספר לא יסבול כל כך מן המבקרים יודעי כול.¹⁴

אולם לצד החשש והספק אם טובים החרוזים ואם ראויים לילדי ישראל, מגלה עגנון ניצני התלהבות מתפקידו החדש – משורר לטף. העבודה עם המאירת החרוצה מציתה את דמיונו: "העלמה פרויד היתה רוצה שאעשה ספרים נוספים אתה, אולם אני חושש שאשכח על ידי כך את הפרוזה הטובה שלי. כבר עכשיו אני משתעשע במחשבה לספר את תולדות ישראל בחרוזים נעימים. האם זה שגעון או רעיון טוב?"¹⁵

שבוע שלם מצפה עגנון לתגובתו של שוקן על חרוזיו, ועד בואה אין הוא יכול להמשיך בעבודתו: "במשך כל השבוע לא עבדתי בספר התמונות. הרי אינני יודע אם שיטתי נכונה. כאשר אקבל הוראות ממך או מחברייך בועדת התרבות, אחזור לעבודה מעשית".¹⁶ באיחור של כמעט חודש, שאותו הוא תולה במחלות שפקדו אותו ואת משפחתו, מגיב שוקן על החרוזים ששלח עגנון:

קראתי אותם בשמחה רבה, ואוכל לומר לך שאני מרוצה לגמרי ואני משוכנע שאם תצליח כך בכל האותיות נקבל ספר מעולה. אלא שלדעתי הטקסטים לא צריכים להיות ארוכים מדי... אני מקווה שלמרות העיכוב סיימת בינתיים את החרוזים הנותרים. אבקשך שתשלח

¹² שם. עמוד 97.

¹³ שם. עמוד 98.

¹⁴ שם. מכתב 96, עמוד 99.

¹⁵ שם.

¹⁶ שם. מכתב 97, עמוד 100.

לי דוגמאות נוספות. בכך אתה גורם לי ולאשתי, שאני מתרגם לה את החרוזים, הנאה גדולה. בכלל היא מתעניינת מאוד בספר התמונות. ובכן כתוב לי בהקדם.¹⁷

שוקן מאיץ בעגנון לסיים את הפרויקט הנוכחי וכבר רוקם את הפרויקט הבא: "עתה אני רוצה שתודיע לי אם שוחחת עם הגברת פרויד על תכניות לספרי תמונות נוספים. בעצם קבענו שתנצל את נוכחותך במינכן גם כדי לברר עם הגברת פרויד בפרוטרוט בדבר ספרי תמונות חדשים".¹⁸

אלא שתגובתו המפרגנת של שוקן איננה התגובה היחידה שמוצא עגנון באותה מעטפה. למכתבו של שוקן מצורפת גלויה שכתב משה קלוורי, מורה ציוני ומכר משותף. שוקן שלח אליו את חרוזיו של עגנון וביקש את תגובתו. את הביקורת השלילית מעדיף שוקן להעביר ישירות לעינו של עגנון, ומנסה לרכך את עלבונו מראש: "בהתכתבויות בועד אנו נוהגים לקצר ולהתייחס בעיקר לליקויים הטעונים הערה, ועל כן נא להבין כך גם את מכתבו של קלוורי".¹⁹ עגנון נעלב כמובן והשיב מלחמה: "נגד ההיסוסים של מר קלוורי יש לי הרבה מה לטעון... כמובן אעבד את החרוזים. אסחוט את כל המימי (כאן בעצם דיו). לבל יהיה למר קלוורי 'מורא' פן אחרוז 'מורא' עם 'תורה'. זה אינו אסור מן ה'תורה'".²⁰

עגנון מבקש לשלוח את השירים לשיפוטו של ד"ר מרטין בובר. אולי בעיניו, כך עגנון מקווה, ימצאו החרוזים חן. "אולם כדי שלא יחשוב שאני קלקלן עלוב, תואיל להגיד לו שהמחבר מקווה לשפר את החרוזים לתפארת לשון הקודש ולשמחת ילדי ישראל". עגנון מסיים את מכתבו בהתבטלות עצמית מהולה בגאווה, "אני קטן ושר לילדים קטנים".²¹ בחרוזים הבאים עגנון כבר מנסה להתאים את כתיבתו להערות שקיבל: "שוב אני שולח לך 5 טקסטים. כפי שתבחין השתדלתי שלא להיות מבריק. אני מקווה שבכל זאת נשאר קצת ברק. אמנם היה לי קשה להיות פשוט. במיוחד באות ע"ן. היה לי חשק עז להתל בדודן בלעם".²²

וכאילו כדי להגן על החומר שניקבו חצי הביקורת של קלוורי, מוסיף עגנון סיפור קטן: "את המשלוח הראשון הקראתי וגירמנתי לפני ילדים אשר חונכו על ספרי תמונות. הילדים הקשיבו כאילו היו עשויים רק אזניים. בת הבית (גננת במקצועה) סיפרה לי שהילדים רוצים לנסות לעשות חרוזים עבריים ולהראות לי אותם. 'מפי עוללים ויונקים יסדת עוז'!"²³

¹⁷ שם. מכתב 98, עמוד 101.

¹⁸ שם. עמוד 102.

¹⁹ שם. עמוד 101.

²⁰ שם. מכתב 99, עמוד 103.

²¹ שם.

²² שם. מכתב 100, עמוד 104.

²³ שם.

חליפת המכתבים בין שוקן לעגנון נמשכת. "השתוממתי לקרוא במכתבך שנפגעת ממכתבי או מהערותיו של קלוורי שדנו בדברים ענייניים" כותב שוקן, "לא דיברתי נגד שאר רוח אלא נגד חידודי לשון מופשטים".²⁴ עגנון משיב בהצטדקות חסודה: "הערותיו של קלוורי לא פגעו בי כלל. הן אינני יהיר עד כדי כך לחשוב שרק אני הגעתי אל האמת. אני יודע עד כמה יכולים ללמוד מכל אחד... אני חוזר ואומר שארצה לשמוע כל ביקורת, ואנסה לשפר את עצמי לפי אפשרותי והבנתי".²⁵

הזמן נוקף. כבר יותר משלושה חודשים שוהה עגנון במינכן. העבודה מתקדמת לאט מדי. שוקן מאיץ בעגנון להוסיף ולתכנן ספרי תמונות חדשים עם פרויד, שאם לא כן, הוא רומז ולא בעדינות, על עגנון לעזוב את מינכן.²⁶ ב-15 ביולי, תאריך היעד שנתן עגנון לשוקן לסיום העבודה, מקבל שוקן מכתב מתנצל: "בשבוע הבא אשלח לך עוד 3-4 חרוזים. העבודה מתנהלת לאטה. יש שאני עומד לפני תמונה כאילו עלי לחלוב תיש".²⁷

באותו מכתב מנסה עגנון לשכנע את שוקן שמוטב לו להישאר במינכן ולהמשיך בעבודה על אותו שולחן כתיבה גדול הנמצא בחדרו הנאה המלא ספרים עבריים, אף שלצער עולה החדר ביוקר: "המשוררים הליריים טוב להם. די להם בברך או כתף של בחורה, אך אני זקוק לשולחן מוצק. לפעמים אני חולם אפילו על שני שולחנות. אתה יודע, שולחנות כאלה גדולים, כבדים ורחבים. מלאכתי נעשית מיום ליום יותר מסובכת, תובענית... קיוויתי לפחות שאמלט מהשירה".²⁸ (הכוונה אינה לחרוזים המצחיקים הקטנים, שהם מרפא בשבילי).²⁹

כעבור חודש מתקבלת הבשורה: "בינתיים כמעט נסתיים הטקסט של ספרנו. הרגשתי היא שהצלחתי בחרוזים. מלבד זה, הלוא תראה אותם בקרוב ותוכל לדון עליהם. כתבתי 'כמעט נסתיים' כי חסרים עוד 3 שירים. עדיין לא הסכמנו על התמונות ללמ"ד ותי"ו. אולי ניקח בשביל תמונת תי"ו 'איש תחת גפנו ותחת תאנתו'. מה דעתך על כך?"³⁰

²⁴ שם. מכתב 101, עמוד 105.

²⁵ שם. מכתב 102, עמוד 106.

²⁶ שם. מכתב 101, עמוד 105.

²⁷ שם. מכתב 102, עמוד 106.

²⁸ גרשם שלום מתאר את ימיו של עגנון בגרמניה: "הרבה שירים כתב בתקופה ההיא, שרוח של בדידות נוראה הייתה שרויה עליהם". גרשם שלום. **דברים בגו**. עם עובד 1975, עמוד 467.

²⁹ **ש"י עגנון – ש"ז שוקן, חילופי אגרות (תרע"ו-תשי"ט)**. הוצאת שוקן 1991, מכתב 103, עמוד 107.

³⁰ שם. מכתב 103, עמוד 107.

באותה ההזדמנות עגנון מעדכן את שוקן בעניין הספר הבא שהוא הוגה עם תום פרויד, ספר של 10 עמודים, אגדות יהודיות מארצות שונות ומזמנים שונים. "את ספר האגדות אתחיל ברגע שאברך על 'האותיות' ברוך שפטרני".³¹

ואולם מתברר שעגנון עוד רחוק מלברך "ברוך שפטרני". כפי הנראה מתעכב סיום הספר עד ל"אחרי החגים", והנה כבר חג החנוכה בפתח. בינתיים שוקע עגנון בעסקי הוצאת סיפוריו. בינואר 1920 מודיע עגנון לשוקן על עזיבתו את מינכן, כדי "לעשות סחורה בספורי".³² באותו מכתב אנו מתוודעים לסוד קטן בחיי עגנון הרווק, "ידידתי הטובה אסתר מרקס",³³ "סוד!" – ואולי הסוד הזה מסביר לנו את פשר העיכוב הגדול בסיום העבודה על הספר – ומתבשרים סוף-סוף על סיום העבודה: "מברלין אשלח לך את חרוזי 'לספר האותיות'. אקווה כי כל יושבע רצון".

שוקן מקבל את החרוזים כדי להוציאם לאור, אולם עגנון מתקשה להיפרד מחרוזיו. במרס 1920, עם בואו ללייפציג, הוא משגר לשוקן את הבקשה הזאת: "הנני לבקשו שיואיל להביא איתו בבואו הנה את כל השירים 'לספר האותיות'. אפשר שאקריאם כאן. ואגב אעבור עליהם ואולי יהיה מה לתקן".³⁴ נראה שעגנון דווקא מבקש לתקן ולהגיה את החרוזים, ואגב כך גם להקריא אותם ליהודי לייפציג. גם בהמשך שוקד עגנון על מלאכת השינוי והתיקון. באוגוסט 1920 מדווח עגנון מוויסבאדין: "גמרתי אות פ"א מ'ספר האותיות'. בקרוב אשלח לך".³⁵ ואולם רק כעבור יותר מחצי שנה, באפריל 1921, נשלחת האות פ"א: "אדוני ידידי, הנני שולח לך את פ"א מ'ספר האותיות'. הרבה עמלתי באות זו, אך מי יודע אם עמלי היה כדאי".³⁶

מן המכתב של פברואר 1921 אנו לומדים על עיכוב חדש שעומד בדרכו של **ספר האותיות**. מתברר כי על אף השתדלותו של עגנון לכתוב בפשטות, מצאו שוקן ומבקריו את החרוזים מורכבים מדי לילדים. שוקן החליט להוציא את השירים במהדורה מוערת, בליווי פירושים למילות השירים. לשם כך בחר שוקן את ה' רנד, המורה שלימד אותו עברית ועבד בספרייתו. רנד כתב הערות לשירים, וההערות נשלחו לעיונו של עגנון. עגנון אינו מתלהב מרעיון הפירוש ואינו סובל את הביצוע של רנד. הוא מצליח להתפשר על עצם הצורך להוציא את הספר בליווי

³¹ שם. עמוד 108.

³² שם. מכתב 110, עמוד 112.

³³ את אסתר מרקס, שאותה לימד עגנון עברית בעבר, פגש בעת שהותו במינכן. אסתר למדה באקדמיה לציור במינכן. השניים נישאו ב-6 במאי 1920, ושכרו דירה בוויסבאדין.

³⁴ שם. מכתב 113, עמוד 114.

³⁵ שם. מכתב 120, עמוד 118.

³⁶ שם. מכתב 124, עמוד 121.

הערות: "המחבר לא תמיד יודע עד כמה עבודתו טעונה פירוש".³⁷ אך על פירושיו של רנד יש לו טענות קשות, אף שהן נאמרות בעדינות לשוקן, כדי לא להעליב את מר רנד: "כאשר קיבלתי את מכתבו של מר רנד נעשה לי האופוס לגמרי לא נוח. בעצם ה'פירוש' של מר רנד בדרך כלל נכון, אך בכל זאת יכלתי לתאר לי אותו מנוסח הרבה יותר טוב. חסרה גמישות השפה. ההערות של רנד בשולי העמודים צריכות להיות מסוגנות יותר".³⁸

עגנון מציע למסור את המשימה לאדם מתאים יותר, או לחלופין שהוא עצמו, או אדם אחר, יתקנו את עבודתו של רנד. "כמובן איני רוצה להתחמק מן העבודה, חשוב לי רק לראותה 'בתכלית השלמות'".³⁹

2. "שמלאכתך מלאכת שמים היא"

עתה נסטה מרצף האירועים וננסה לברר מה טיבו של אותו מאמץ אין-סופי של עגנון, שנמשך כבר שלוש שנים, להביא את הספר לידי "תכלית השלמות". והרי כאשר ביקשו שוקן לחרוז חרוזים לתמונות ילדים, בוודאי לא העלה על דעתו עד לאן יתגלגלו ויתמשכו הדברים! אמנם כל יצירה שיצאה תחת ידו היה עגנון מקפיד עליה ומגיה אותה שוב ושוב עד ההדפסה, ואף לאחר ההדפסה, אבל במקרה של **ספר האותיות** התופעה קיצונית יותר – זמן הכתיבה ממושך במיוחד, והדבר מפתיע בייחוד משום שזהו ספר כה קטן המיועד לילדים.

אולי התשובה לכך טמונה בתפיסת השפה של עגנון, בהשקפתו וביחסו כלפי האות העברית הכתובה. נושא זה דומיננטי ביצירת עגנון, וכבר עסקו בו כמה מחוקרי יצירתו.⁴⁰ תפיסת השפה של עגנון מושפעת מספרות חז"ל על כל ענפיה, ומאופק רחב של תורות בקבלה ובחסידות. את מקורות ההשראה שלו בתחום השפה, המילה הכתובה ומעשה הסיפור ליקט עגנון במשך יותר מ-30 שנה וקיבץ אותם בילקוט **ספר, סופר וסיפור**, שבו ראה חשיבות עליונה.

³⁷ שם. מכתב 123, עמוד 120.

³⁸ שם.

³⁹ שם.

⁴⁰ לדוגמה: דב סדן. **לשון סופר וספר - לשונותיו של ש"י עגנון וסביביהם**. האקדמיה ללשון העברית, ירושלים תשי"ח; הלל ויס. **קול הנשמה**. אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן 1985; יניב חג'בי. **לשון, העדר, משחק**. הוצאת כרמל, ירושלים 2007; דליה חשן. **עגנון: סיפור (אינה) סוגיה בגמרא**. ראובן מס, ירושלים 2006; מיכל ארבל. **כתוב על עורו של הכלב**. הוצאת כתר, באר שבע 2006.

בילקוט זה מביא עגנון את דברי השל"ה הקדוש (פסחים מצה עשירה), שאפשר לראות בהם את תמצית השקפתו ביחס ללשון הקודש: "האותיות הקדושות שלנו אינן הסכמיות כאותיות האומות, שהן סימנים בעלמא, רק הם עצמיות קדושות ונחצבות מלמעלה".⁴¹

על פי הקבלה, האותיות העבריות הן חומר הגלם שעליו מבוסס הקיום כולו, הן הפיזי, הן הרוחני והן האנושי. התורה נכתבה בצירופי אותיות, וצירופים אלה הם המאמרים שעל פיהם נברא העולם.⁴² כל אות ואות היא צינור שדרכו יורד שפע ייחודי לעולם,⁴³ וכל נשמה ונשמה בעם ישראל יש לה אות אחת בתורה;⁴⁴ תכונותיו של כל אדם נוצרות על ידי כ"ב האותיות;⁴⁵ צירופים שונים של אותיות האלף-בית מעניקים לקב"ה את שמותיו המיוחדים;⁴⁶ וגם לצורה הגרפית של האותיות יש משמעויות נסתרות. כלומר השפה היא מושג רחב הרבה יותר מהממד הפונקציונלי שבו אנו רגילים לתפוס אותה. השפה היא תשתית הקיום והיקום, והיא מעצבת ומחוללת בכל רגע את תודעתנו ואת קיומנו. במובן זה מושג השפה, היינו כ"ב אותיות וצירופיהן, מתלכד עם מושג האל, ומכאן קדושתן העצמית של האותיות.

על פי רעיונות אלה ראה עגנון בעצמו סופר עברי, ממשיך השלשלת של ספרות ישראל, שראשיתה בתורת משה. עגנון התייחס באחריות מרובה לכל אות ואות שיצאה תחת ידו, כאילו יש בה כוח לברוא עולמות ולהחריבם. תפיסה זו מעוגנת בסיפור המופיע בגמרא, שעגנון מצטט אותו בספר, **סופר וסיפור**: "אמר רב יהודה... כשבאתי אצל רבי ישמעאל אמר לי, בני מה מלאכתך? אמרתי לו לבלר אני. אמר לי, בני הוי זהיר במלאכתך, שמלאכתך מלאכת שמים היא, שמא אתה מחסר אות אחת ומייתר אות אחת נמצאת אתה מחריב את כל העולם כולו".⁴⁷ וכך מתאר עגנון את מלאכתו:

וכשנגזר על האדם שיהא סופר מוציא הקב"ה מאוצרו הטוב כך וכך אותיות ונותן לו לסופר... אף עלי גזרו להיות סופר... בכן קיבלתי עלי את הגזירה ועושה אני מה שנגזר עלי. נתנו לי כך וכך אותיות לכתוב בהם, ואני כותב בהן, איני משתבח לומר שדקדקתי בכל אות ואות שניתנה לי. אף אני בְּעֵינִי בזבזתי כמה מאותיות לשון הקודש שלא לצורך גמור או שלא

⁴¹ ש"י עגנון. **ספר סופר וסיפור**. שוקן תשל"ח, עמוד קיג.

⁴² "דכד ברא קודשא בריך הוא עלמא [כשברא הקב"ה את העולם] איסתכל בה באורייתא וברא עלמא [הסתכל בה בתורה וברא את העולם]" (זוהר תרומה קסא).

⁴³ "כב אותיות מאלף ועד תיו, שכנגדן יש כב צינורות בעולם, שכל אות מן האותיות צינור אחד שמשם יורד השפע בעולם" (מדרש תדשא).

⁴⁴ "ששים רבוא אותיות בתורה, כנגד ששים רבוא מישראל שעמדו בהר סיני, שכל אחד מהם זכה שתכתב אות אחת לשמו בתורה". מובא בספר, **סופר וסיפור**, עמוד קיא, בשם אגרת הטיול.

⁴⁵ "תמצית בנין האדם ותכונותיו נעשה על ידי כ"ב אותיות". מובא בספר, **סופר וסיפור**, עמוד קיד בשם השל"ה.

⁴⁶ "שמותיו של הקב"ה אינם תיבות רק אותיות והיודע לצרפן הוא דעת ורוח הקודש" (אגדות מהרש"א כתובות ה).

⁴⁷ עירובין דף יג עמוד א.

לצורך מדומה. אבל דבר זה יכול אני לומר בפניכם מורי ורבותי ואפילו לפני בית דין של מעלה, הרבה הרבה השתדלתי לשמור את נחלת השם שלא תאבד. ואם פחז עלי יצרי וכתבתי דבר שלא לצורך גמור כתבתי כנגדו דבר שלא אתבייש בו לא בעולם הזה ולא לעולם הבא.⁴⁸

רבות מיצירותיו של עגנון עוסקות בתפקיד הסופר ובשליחותו, במעשה הסיפור ובמעמדן של האותיות.⁴⁹ נדמה שנושא זה העסיק את עגנון מראשית דרכו ועד זקנתו. **ספר האותיות** אמנם התגלגל לפתחו כשכבר היה חצי מוכן, אבל מתהליך הכתיבה של השירים עולה כי ככל ששקע עגנון בעבודה, הלכה והעמיקה בו ההכרה כי מדובר בספר בעל משמעות וערך לילדי ישראל. אמנם במכתביו לשוקן הוא מכנה את חרוזיו בהומור "שרבוטים", או "שירים קטנים", אך רוב התיאורים שלו מוכיחים כי הוא מגייס את כל כוחותיו וכשרונו לשם כתיבת השירים ורואה בכתיבה שליחות ואחריות. לדבריו הוא מנסה להשמיע דרכם את "קול הלב", ומעוניין שהם יצאו "לתפארת לשון הקודש ולשמחת ילדי ישראל". הוא מרגיש שהשירים הקטנים והמצחיקים הם "מרפא בשבילי", ועמל עד אשר יצא הספר "בתכלית השלמות".

עגנון כנראה מבין בשלב הזה שהספר שהוא כותב עתיד לשמש לילדי ישראל גשר אל הטקסט העברי, וממילא אל עולם המסורת היהודית. הוא רואה ביצירה זו מלאכת שמים, ספר בעל תכלית עליונה, שיקרב את לשון הקודש אל לב הילדים העברים, ויצרוב בתודעתם חוויה חיובית ומענגת של קריאת האותיות, החצובות בעולמות העליונים. בתוך כך משתדל עגנון לחשוף את הילדים לסיפורי תורה ומדרשים, ולזרוע בשירים מסרים חינוכיים.⁵⁰

3. "לא זכיתי לראות את מעשי ידי יוצאים לאור"

נחזור כעת לרצף האירועים. כתיבתו של **ספר האותיות** כבר הושלמה, אלא שבינתיים מופיע מכשול נוסף בדרך להוצאת הספר לאור. הפעם מדובר במכשול טכני מצדו של שוקן. היוצרות התהפכו, והפעם עגנון הוא הדוחף, ושוקן מתנצל ומשכנע את עגנון להתאזר בסבלנות:

⁴⁸ ש"י עגנון. **מעצמי אל עצמי**. הוצאת שוקן תשל"ו, עמודים 73-75.

⁴⁹ לדוגמה: "אגדת הסופר", "תהילה", "עד עולם", "עידו ועינים", "אורח נטה ללון" ונוסף על כך הילקוטים **ספר**, **סופר וסיפור** וכן **אתם ראיתם**.

⁵⁰ בחלק השני של המאמר אשתדל להראות כיצד מתממשים בשירים יעדים אלה של חוויית קריאה, הנחלת ידע והעברת המסר החינוכי.

סוף סוף אוכל לומר לך שלאט לאט ייגמר הספר. סיבת העיכוב היתה כך: הרישומים נעשו בשביל דפוס אבן וזה מעשי רק למהדורות גדולות שהיום אין להסתכן בהן. עתה מיוצרים ספרי תמונות דומים בשביל השוק הגרמני על פי רוב בצירי יד. אך בשביל התהליך הזה היה על גב' פרויד להכין ציור מיתאר. על העבודה הזאת החליטה רק זה מקרוב. עתה הסכימה לספק את רישומי המיתארים עד 1 ביוני. אני מקווה שעד אז לא יהיו עוד קשיים.⁵¹

ביולי 1921 מבשר עגנון לשוקן על הולדת בתו אמונה. בנובמבר הוא משתף את שוקן בחוויית ההורות: "בתי תחי' נעימה מאוד, אינה בוכה הרבה, וכשהיא בוכה אני קורא לפניה פרק בתנ"ך ומיד היא שותקת".⁵² בשלב זה עגנון עדיין אינו יודע שאת **ספר האותיות** הוא לא יזכה להקריא לבתו.

ההתכתבות בין שוקן לעגנון נמשכת, אך כמעט אינה עוסקת עוד ב**ספר האותיות**. ההערה האחרונה במכתבי שוקן-עגנון בנוגע לספר כבר מרמזת על גורלו – גניזה – אם כי שוקן מוותר פתח לאופטימיות. במרס 1922, שלוש שנים לאחר ששלח שוקן לעגנון את תמונותיה של פרויד, הוא כותב לו כבדרך אגב: "בגלל אי נעימויות שונות נשארה הוצאת ספר התמונות תקועה. אולם עכשיו נתתי את ההוראה הסופית להכנתו לדפוס. אם תרצה לשמוע עוד על העניין, מר שרך יענה לך ברצון".⁵³

את הטיפול ב**ספר האותיות** מעביר שוקן לידי מר שרך, אחד מאנשיו, כדרכם של מנהלים גדולים שאין להם עסק בקטנות. מה עשה מר שרך ומה לא עשה למען הספר לא נדע לעולם. **ספר האותיות** לא נזכר עוד בתכתובת בין עגנון לשוקן. ייתכן שעגנון נפגע מהעיכוב ומההתחמקות של שוקן ולא העלה שוב את הנושא לפניו. שוקן מצדו אינו טורח להתנצל או לעדכן את עגנון בנושא. נראה כי שוקן ויתר על הוצאת הספר לאור, ואולי ועדת התרבות של ההסתדרות הציונית בברלין היא שהחליטה על כך.

ואולם עגנון לא ויתר על החלום שרקם. הוא רצה מאוד להוציא לאור את החרוזים שכה עמל בהם ונקשר אליהם. אמנם בתחילה כמעט נכפתה עליו המשימה הזאת, אבל כמו שראינו לאט-לאט התאהב עגנון ביצירה. הוא החל להאמין בחשיבותה ואף ליהנות מן האתגר שבכתיבת חרוזים לילדים. אף על פי שבאותם חודשים כתב עגנון עוד סיפורים, ובהם חלקים מן הרומן הראשון שלו **הכנסת כלה**, ואף שטיפל בתרגום ובהוצאה לאור של כתבים ישנים יותר, נדמה כי השירים הקטנים הללו ממלאים את עולמו הרוחני והם יקרים לו לא פחות מכל הפרוזה. הפרויקט נעשה לחלק משגרת חייו באותה תקופה. כיצד ייתכן אפוא שהחרוזים

⁵¹ ש"י עגנון – ש"ז שוקן, חילופי אגרות (תרע"ו-תשי"ט). הוצאת שוקן 1991, מכתב 125, עמוד 122.

⁵² שם. מכתב 130, עמוד 126.

⁵³ שם. מכתב 137, עמוד 133.

שסיים סוף-סוף לכתוב ייגזזו במחסניו של שוקן ולא יראו אור? עגנון אינו משלים עם הגזרה ומחליט לקבל עליו את האחריות להדפסת הספר.

את ניסיונותיו של עגנון למצוא במה שתפרסם את שיריו מתאר חיים באר בספרו **גם אהבתם גם שנאתם**.⁵⁴ כמה מעורכי העיתונים שאליהם שלח עגנון את החרוזים דחו את החומר והחזירוהו לו. הוצאת הספרים היחידה שהתעניינה ברצינות בהוצאת הספר הייתה הוצאת "אופיר", שתום פרויד הייתה שותפה בה עם בעלה ועם ביאליק.⁵⁵ כך נעשה ביאליק, המשורר הלאומי, לחורץ דינו של כתב היד של עגנון.

חיים באר מנסה לשער את תגובתו של ביאליק למקרא החרוזים: "לא אטעה אם אשער שהמשורר בעל יכולת החריזה הגאונית לא יצא מגדרו למקרא חרוזיו המגושמים והשבולוניים של עגנון".⁵⁶ ובכל זאת נחתם חוזה, והספר הועבר לדפוס.

ושוב איתרע מזלו של הספר. ב-1924 הסתכסך ביאליק עם הזוג זיידמן על רקע כספי, והוצאת "אופיר" התפרקה. תום פרויד נטלה את ציוריה, וביאליק נותר בעל הזכויות על החרוזים. הוא הזמין איורים חדשים לשירים, ממאייר אחר, כדי להדפיס בכל זאת, אך הדברים התנהלו בעצלתיים.

כך שכבה היצירה אצל ביאליק במשך שש שנים, עגונה. ב-1928 פונה עגנון לביאליק בבקשה מתחננת, אך זעומה, לשחרר את כתב היד מעגינותו ולאשר לו לפרסם מקצת השירים בירחון לילדים:

אדוניו ביאליק. לפני שש שנים מסרתי לך את סיפורי "שירת האותיות". והנה הדפסת אותה וגם ציורים נאים עשית לה, אלא שהדפוס והציורים נשתיירו בידי המדפיס ובידי הצייר ואני המחבר האומלל לא זכיתי לראות את מעשי ידי יוצאים לאור. בהשתדלות מרובה ובעמל אין לשער קיבלתי טופס של שירת האותיות. קראתי את שירת האותיות ועדיין אני מוצא אותה ראויה שתתפרסם, וכן כל מי שקרא אותה אחר-כן.⁵⁷

ביאליק מאשר לעגנון לפרסם את השירים בירחון, ושוב מציע כי הספר יפורסם לאחר מכן בספריית "עופר".⁵⁸ אלא שגם הפעם נמצא כתב היד לא מתאים והושב לעגנון. יחסו של

⁵⁴ חיים באר. **גם אהבתם גם שנאתם**. עם עובד, תל אביב 2002, עמודים 214-218.

⁵⁵ תום פרויד נישאה ליעקב זיידמן, מו"ל ואיש ספר, הקימה אתו הוצאת ספרים לילדים והוציאה לאור ספרים מאוירים בגרמנית. ביאליק פגש את הזוג בגרמניה ונשבה בקסמם. בשנת 1922 הוא הקים אתם הוצאת ספרים משותפת לספרי ילדים בעברית בשם "אופיר".

⁵⁶ שם. עמוד 215.

⁵⁷ שם. עמוד 217.

⁵⁸ ב-1925 נפתחה בתל אביב ספריית "עופר", שהיא מחלקת ספרי ילדים של הוצאת "דביר".

ביאליק לחרוזיו של עגנון היה "הבקיע הראשון בידידותם", כמו שמגדיר זאת חיים באר, "עב יחידה קטנה... שלימים כמעט שהיתה ענן קודר".⁵⁹

שוב נותרו החרוזים מיותרים. ב-1930 מנסה עגנון את מזלו בפעם האחרונה. ידידו ר' בנימין נכנס לתפקיד עורך השבועון **מאזניים**, ועגנון שולח לו את החרוזים בצירוף מכתב:

ידידי היקר לי רבי בנימין, הנני שולח לך את שירת האותיות אף על פי שקשה לי לצאת פתאום בשיר וחרוזים. אם תמצאהו ראוי לדפוס אבקשך שתפרסם אותו עם ההערה 'מתוך כל סיפוריו של ש"י עגנון יוצאים במצוות ר' שלמה שוקן ברלין'. ואם לא תמצאהו ראוי לדפוס לא אקפיד עליך אם לא תפרסמו. ואם תפרסמו תפרסמו בניקוד. שכר סופרים הואיל נא לשלוח לזוגתי תחי'... מקווה אני שתשלם שכר סופרים בעין יפה כדי שתראה אשתי תחי' אז איר מאן איז בלי עין הרע א פערדינער [שבעלה הוא בלי עין הרע אדם שמשכת].⁶⁰

המכתב לר' בנימין מסגיר את התסבוכת הרגשית שעגנון שרוי בה בנוגע לחרוזים. נראה שהאכזבות הרבות שנחל הצליחו לערער את ביטחונו העצמי, ועגנון הפגוע חושש להמליץ על כתב ידו. במכתב עצמו הוא מתכוון לאכזבה נוספת, אם ידחה ר' בנימין את החרוזים. הוא מציג את הפנייה אליו כדרך להראות לאשתו שהוא מרוויח שכר סופרים. ר' בנימין החזיר לעגנון את החרוזים, ועגנון לא ניסה עוד לפרסמם. השירים נותרו במגירתו עד יום מותו. לפני מותו אף שילב את אחד השירים ביצירה אחרת שלו.⁶¹

לאחר מותו של עגנון ב-1970, מוצאת אמונה בתו הפתעה מרגשת בעזבונו – דרישת שלום מאביה – שתי מחברות של שירי הספר. אמונה מגיחה את הספר על פי שתי הנוסחאות שמצאה, על פי כתב היד והשירים המודפסים שנמצאו בספריית שוקן ולפי דף תיקונים שרשם עגנון. רק ב-1983 הודפס הספר, בהוצאת שוקן לילדים, ובו איורים חדשים של המאייר הצעיר יוני בן שלום.⁶² באיחור של 65 שנים זוכים ילדי ישראל ואמונה עגנון לקרוא את ספר הילדים היחיד שכתב עגנון למענם.

נוכל לשער בנפשנו מה היה גורלם של השירים אילו היה שוקן מעז, משקיע ומדפיס את הספר בדפוס אבן, דפוס שלדברי שוקן "מעשי רק למהדורות גדולות שהיום אין להסתכן בהן".⁶³ אילו היה יוצא הספר כמתוכנן, ייתכן שהיה נעשה לאחד מנכסי צאן הברזל של ספרות הילדים

⁵⁹ שם. עמוד 210.

⁶⁰ שם. עמוד 218.

⁶¹ השיר "צדי" משולב בחלק המאוחר של היצירה "קורות בתינו" כפי שאראה בניתוח השיר בהמשך המאמר.

⁶² על יוני בן שלום ועל איוריו בהשוואה לאיורים המקוריים של תום פרויד ראה בחלקו השלישי של המאמר.

⁶³ ש"י עגנון – ש"ז שוקן, **חילופי אגרות (תרע"ו-תשי"ט)**, הוצאת שוקן 1991, מכתב 125, עמוד 122.

העברית, שהייתה באותם הימים בחיתוליה.⁶⁴ ספר מאויר העוסק בהקניית האלף-בית העברי היה רעיון חדשני בשעתו. קרוב לוודאי שהקהל העברי בארץ ובגולה היה מקבל את הספר ואת איוריה של תום פריד, שנחשבה אז לציירת מודרנית וגאונית, בהתלהבות רבה.

אלא שהספר הודפס מאוחר מדי. כאשר הוא ראה אור, כבר היה השוק רווי ספרי ילדים, שירי ילדים, ובפרט ספרים העוסקים באותיות האלף-בית, ז'אנר המתחדש עד היום.⁶⁵ לשונו של עגנון, המשקל וההברה האשכנזית, הנושאים שבשירים – יהדות ותנ"ך, כל אלה היו זרים לאוזניהם של ילדי שנות השמונים, חניכי הפסטיגלים. אין פלא שכשיצא הספר לאור לא רבים שמו לב אליו. זו כנראה גם הסיבה לשתיקת המבקרים והחוקרים. עד היום לא נכתב מחקר או מאמר מיוחד לניתוח השירים שבו.⁶⁶ ואולי סיבת הדבר בכך שהשירים מיועדים לילדים, וחוקרי עגנון אינם מוצאים עניין בספרות לילדים.

שירי **ספר האותיות** הם אוצר יהודי גדוש ידע, חכמה, לקח ושעשוע. הרבה מן העושר השמור בתוכם חבוי ונסתר, ויש צורך לחפשו ולפרשו. בהמשך המאמר אנתח שישה מן השירים בספר ואנסה להתחקות אחר מקורות ההשראה לשירים: ספרות המקרא וספרות חז"ל, ספרות הילדים של אותו הדור, ספרות עגנון וזיכרונות ילדותו. ניתוח השירים ילמדנו שכל שיר הוא עולם בפני עצמו, כשם שכל אות ואות היא "היכל שהשם יתברך שוכן בתוכה ומתלבש בתוכה אור אין סוף ברוך הוא".⁶⁷

⁶⁴ רק ב-1902 ייסד ביאליק עם י"ח רבניצקי את הוצאת "מוריה", שמטרתה הייתה "לחדש את פני החינוך העברי... באמצעות סדרי ספרים מעולים", ובשנה לאחר מכן פרסם ביאליק את שירי הילדים הראשונים שלו בעברית.

⁶⁵ כיום אפשר למצוא על המדף ספרי ילדים רבים העוסקים בהצגת 22 אותיות האלף-בית. לדוגמה: מרים גיליס. **רגלו של גימל**. הוצאת דון 1980; אלונה פרנקל. **ספר האותיות**, הוצאת זמורה-ביתן 1983; **אלף בית: מאפרוח ועד תרנגולת**. סדרה בת 22 כרכים, הוצאת קמחי; דתיה בן דור. **אותיות מפטפטות**. הוצאת מודן 2000; רינת הופר. **אותיות במיץ שטויות**. הוצאת זמורה-ביתן 2005.

⁶⁶ החוקר היחיד שעסק בתוכנו של הספר, גם אם בקצרה ובכלליות, הוא אוריאל אופק, בשני מאמריו: אוריאל אופק. "וכל סיפור נעים" – תרומתו של ש"י עגנון לספרות הילדים", **ספרות ילדים ונוער**. י (1984), עמודים 23-15; אוריאל אופק. "ותן לילדים פרות מתוקים" – על "ספר האותיות" לש"י עגנון, **מעריב**, 2.12.1983.

⁶⁷ ש"י עגנון. **ספר, סופר וסיפור**. שוקן תשל"ח, עמוד קיד. מתוך מדרש מאור עיניים יתרו.

ב. ניתוח השירים⁶⁸

"אמרה פנינה לרחל, כל כך יפה הוא השיר ששרת לבנך, אמרי לי דודתי כיצד עושים שיר? אמר אבנר, אילו ידעה רחל כיצד עושים שיר לא היתה יודעת לעשות שיר".

(קורות בתינו, עמוד 43)

אלף

לאור הנר, מעת לעת
אוריאל תקטן יושב,
ולפניו ספר אלף בית,
והוא הוגה בו וחושב:

אותיות עשרים ושנים
הוי מה רבו מה רבו
ומלאך מן השמים
לוחש מן הדף:

היום אות, ומחר אות!
כלי פחד וכלי מורא –
ואם עושה אפה זאת
תדע כל התורה!

אלף

הקשר של השיר לאות אל"ף הוא כמובן ה"אלף-בית" בבית הראשון, וכן שם הילד אוריאל,⁶⁹ הקורא אותיות לאור הנר. השיר הזה פותח את הספר, ויש בו הצהרת כוונות באשר למהותו ולמטרתו של ספר האותיות כולו.

⁶⁸ בחלק זה של המאמר בחרתי לנתח שישה שירים מתוך ספר האותיות: השיר הראשון (אלף) והשיר האחרון (תו), ועוד ארבעה שירים (גימל, טית, צדי, שין) המשקפים, לדעתי, את הספר מבחינה ספרותית ומבחינה דידקטית.

⁶⁹ אוריאל הוא שמו של אחד המלאכים. במדרש מובאים מדרשי השמות של המלאכים "למה נקרא שמו אוריאל? בשביל תורה נביאים וכתובים שהקב"ה מכפר עליו ומאיר להם לישראל" (במדבר רבה ב י). שמו של אוריאל המלאך מבטא במדרש את הקשר שבין לימוד התורה לאור האלוהי. קשר זה הוא נושא מרכזי בשירנו.

הבית הראשון מספר על הילד אוריאל היושב לאור הנר וקורא בספר אלף-בית. סיטואציה זו שווה לסיטואציה של הילד הקורא ממש כעת בספר **האותיות**, ולכן השיר משמש מעין מראה המשקפת לקורא את עצמו.

הבית השני מביע את מחשבותיו של אוריאל, הדומות בוודאי למחשבות הקורא: "אותיות עשרים ושנים, הוי מה רב! מה רב!" קריאה זו מבטאת יאוש ותסכול מן העבודה הקשה והמשמימה המצפה לילד, לימוד עשרים ושנים אותיות. אולי יש כאן שימוש במשפט הפתיחה של ביאליק בשירו משנת תרנ"ו "מה רב, אוי, מה רב": "מה רב, אוי, מה רב השממון / בארץ המלאה הפתוחה / שפה ל נִתְּנָה היא לנו, / אך-אחת ל א-תִּתֶּן – מְנוּחָה!" וייתכן שיש כאן רמז להקשר התנ"כי של צמד המילים "מה רב". בספר תהילים אנו מוצאים את צמד המילים הללו בהקשר חיובי, "מה רב טובך אשר צִפְּנָה לִי אֵיךְ".⁷⁰ האותיות הרבות, שבמבט ראשון גורמות לייאוש, צופנות טובה רבה למי שילמד אותן.

בתגובה לחששו של הילד מופיע לפניו מלאך ולוחש לו מן הדף את סוד ההצלחה: התמדה וסבלנות. המלאך מציע לילד שבכל יום ילמד רק אות אחת, ומבטיח לו כי בסוף הדרך יהיה הישגו גדול הרבה משיעור. לא רק שידע את כל עשרים ושנים האותיות, אלא שידע את כל התורה כולה. הבטחתו של המלאך ממריצה את אוריאל הקטן ומעודדת אותו, וגם את הקורא, להתמיד בלימוד. יתרה על כך, היא מעבירה לקורא מסר חינוכי באשר לתכלית העליונה של לימוד הקריאה – ידיעת התורה כולה. ואכן כך פועל המחבר. את אותיות האלף-בית בהמשך הספר הוא מלמד באמצעות סיפורי התורה והנביאים. כך נוצר בתודעת הילד קישור טבעי בין ידיעת אותיות האלף-בית ובין ידיעת התורה.

ברקע של שיר זה עומדת בלא ספק דרשתו הידועה של רבי שמלאי בגמרא:

דרש רבי שמלאי למה הולד דומה במעי אמו? לפנקס שמקופל... ונר דלוק לו על ראשו וצופה ומביט מסוף העולם ועד סופו... ומלמדין אותו כל התורה כולה... וכיון שבא לאויר העולם בא מלאך וסטר על פיו ומשכחו כל התורה כולה... ואינו יוצא משם עד שמשביעין אותו... ומה היא השבועה שמשביעין אותו תהי צדיק ואל תהי רשע.⁷¹

יש כמה מוטיבים משותפים למדרש הזה ולשיר "אלף": הילד, הנר, לימוד התורה והמלאך. אלא שהמוטיבים בשיר של עגנון מופיעים בהקשר מהופך להופעתם במדרש.

הנר במדרש דלוק לעובר על ראשו, ובאמצעותו הוא "צופה ומביט מסוף העולם ועד סופו", כלומר רואה את העתיד. שלא כמו הנר של העובר, המעניק לו מבט כולל במרחב ובזמן, בשיר "אלף" הנר של אוריאל מאיר לו על ספר האלף-בית. זוהי הארה מצומצמת ומקומית, וממילא

⁷⁰ תהילים לא כ.

⁷¹ נדה דף ל עמוד ב.

ראייתו מוגבלת. הוא רואה רק את עשרים ושתיים האותיות, ומשום כך חושב אותן לרבות כל כך.

בשיר "אלף" המלאך הוא שמעניק לילד את הראייה למרחוק, ומשכנע אותו כי לימוד האותיות הוא הצעד הראשון לקראת עתיד שבו ידע את כל התורה כולה. אם כן, תפקיד המלאך בשיר הוא לתת לילד פרספקטיבה רחבה, לעודד אותו ולתמוך בו בלימודו. המלאך שבמדרש, לעומת זאת, מבצע את הפעולה ההפוכה. הוא סוטר לעובר על פיו ומשכיח ממנו את כל התורה שידע, וממילא הוא מבטל את נקודת המבט הרחבה שהייתה לו. אם כן, המלאך והנר מתחלפים בתפקידיהם.

היפוך נוסף בין השיר לדרשה הוא באופן הלימוד. במעי אמו "מלמדין אותו", העובר הוא פסיבי. בשיר "אלף" אוריאל הקטן יושב ולומד בעצמו.

השיר "אלף" אינו אלא מענה לדרשתו של רבי שמלאי, או מעין המשך לסיפורו של אותו עובר יהודי שידע את התורה ושכח אותה קודם שנולד. בשיר מתאר עגנון כיצד הילד שנולד קונה לעצמו בחזרה את התורה ששמע במעי אמו ישירות מפי עליונים. אלא שהפעם זהו קניין שבא בעמל רב וביגיעה, באמצעות האות הכתובה.

כשם שהעובר במעי אמו במדרש מייצג את תחילתו של כל תינוק יהודי, כך אוריאל הקטן הוא מעין אבטיפוס, שיצר עגנון, המייצג את דמות הילד היהודי הנכנס לעולה של תורה.

בפרקי הזיכרונות שלו "ימי ילדותי", המופיעים ביצירה "הדום וכסא", מתאר עגנון את הימים שלאחר לידתו. ילדי העיירה באים בליל הברית לקרוא על העריסה קריאת שמע, ועגנון התינוק מתפאר בפני הילדים הקוראים בחטף, מתוך חשש שישכחו את הפרשה:

ואני כבר שבעה ימים שהניחני המלאך ולא לימדני תורה ועדיין כל מילותיה של פרשת שמע עדיין בפי. באמת לא נסיתי, ואם נסיתי היו מראים לי שאני מתפאר לשוא, שגמרא מפורשת היא שכיון שבא אדם לאויר העולם בא מלאך וסוטר על פיו ומשכחו כל התורה כולה שהיו מלמדים עמו באותם הימים שהיה שרוי בבטן אמו.⁷²

קטע זה מעיד על ההזדהות שחש עגנון עם המדרש שהצגתי. עגנון מדמה את עצמו לאותו תינוק שלימדוהו תורה במעי אמו והשכיחוהו הכול. ועל כן גם בדמותו של אוריאל הקטן, היושב ולומד אלף-בית, מזהה עגנון את עצמו.

בהמשך זיכרונות הילדות שלו מתאר עגנון כיצד למד לקרוא וכיצד נכנס ל"חדר". בהקשר זה הוא מתאר מנהג רווח:

רגילים מספרי זכרונות לספר שהביאום לחדר כשהם עטופים בטליתו של אבא, ורגילים הם לספר, שבשעה שהראה להם המלמד בחוטר שבידו על אותיות שבסידור נזרקה להם מלמעלה אגורה אחת, שאמרו עליה שנזרקה מידי מלאך מן השמים. ועוד דברים נפלאים

⁷² ש"י עגנון. **לפנים מן החומה**. שוקן תשל"ה, עמוד 182.

ומפליאים רגילים הם לספר. כשאני בא לספר מאורעותי אין בידי לספר אלא דברים שארעוני.⁷³

המנהג העממי שעגנון מתאר – לזרוק לילד הנכנס ל"חדר" מטבע, כביכול "מידי מלאך מן השמים" – מטרתו לעצב בתודעת הילד את שותפותה של ההשגחה בכניסתו לעולם התורה. תפקידו של המלאך ללוות את הילד ולעודדו מלמעלה בלימוד האלף-בית. גם בשיר "אלף" לא השמיט עגנון את מקומו של "מלאך מן השמים", אלא שבשונה מהסיפור שמספרים לילד על מטבע שזורק המלאך, עגנון מעדיף שהמלאך עצמו ידבר ישירות אל הילד. ובאמצעות המלאך הוא מעניק לילדי ישראל את העצה העתיקה והיקרה שכבר נתנו חז"ל לכל מי שרוצה לגדול בתורה:

תלוליות של עפר, מי שהוא טיפש, מהו אומר, מי יכול לקצות את זה? מי שהוא פיקח, מהו אומר, הריני קוצה שתי משפלות ביום ושתי משפלות בלילה, ולמחר כן, עד שאני קוצה את כולה. כך מי שהוא טיפש אומר, מי הוא יכול ללמוד כל התורה? נזיקין שלשים פרקים, כלים שלשים פרקים. והחכם אומר, הריני לומד שתי הלכות היום ושתיים למחר, עד שאני לומדה כולה.⁷⁴

גִּימְלָה

נח איש צדיק תמים
עשה תבת גפר,
מפית ומחזין
כפר אותה בפפר.
גמל, גמל מהר, מהר
בקש לך מנוח
הנה אש בצחר
דואג לך הנגן נח!

ויבואו מקל החי
זכר ונקבה
מן העוף ומן הבהמה
באו אל התבה.
והגמל גבה רגלים
מתגדד קצת בגרונו,
מעלה גרה ונגח
וקמקם לו בקשונ:

ויבואו מקל החי,
הכל בא בעתו,
רק הגמל גדול הגוף
הולך לו לאטו.
הן יש בארץ
היה רפת רגלים;
הגב, הרגל, גוף
רצון קנפים,

אעמוד רגע וכלי פגע
ירכבו על גבי
עלי ועל דפישתי
אל תבת נח רבי.

⁷³ שם. עמוד 191. בניתוח השיר "גימל" ו"שין" מובאים עוד כמה מזיכרונותיו של עגנון מימיו ב"חדר".

⁷⁴ שיר השירים רבה, פרשה ה.

גימל

הקשר של השיר לאות גימ"ל הוא כמובן הגמל, גיבור השיר. הגמל נבחר לא רק בגלל האות הפותחת את שמו, גימ"ל, אלא בגלל הדמיון בין השם "גימל" לשם "גמל".

כאן ברצוני לתת את הדעת על בחירת נושאי השירים של **ספר האותיות**. כל שיר בספר עוסק בנושא הפותח באות שלה מוקדש השיר. והנה ברבים מן השירים שם האות עצמה הוא נושא השיר. עגנון בחר,⁷⁵ ככל שהדבר התאפשר, במילים הדומות לשמות האותיות, כמו שניתן לראות בטבלה הזאת:⁷⁶

האות	נושא השיר
אלף	אלף-בית
בית	בית
גימל	גמל
דלת	דלת
וּ	וּ
כף	כף
מם	מים
עין	עין
פא	פה
קוף	קוף
ריש	ראש
שין	שן

הבחירה במילה הדומה לשמה של האות בתור נושא לשיר, היא מעין שחזור מהופך של תהליך היווצרותן של אותיות האלף-בית. שהרי הן נוצרו מתוך תמונות, ובתהליך של הפשטה והסמלה נעשו ממילים מוחשיות לתווים סכמטיים.

⁷⁵ אמנם תום פרויד היא שציירה את התמונות קודם לכן, ולכן סביר להניח שהיא שבחרה הרבה מן הנושאים לאותיות, אך עגנון היה בעל זכות להחליף את התמונה ולהחליט על הנושא בכל אות ואות, ולכן אפשר לראות בנושאי התמונות בחירה של עגנון.

⁷⁶ מן הטבלה נעדרות האותיות בהן נושא השיר אינו דומה לשם האות. לדוגמה: חית-חלום, למד-לפידים, צדי-צבי.

במשך האלף השני לפני הספירה התרחש תהליך הדרגתי שבו נעשו הציורים הראליסטיים יותר ויותר סכמטיים, עד ש"כתב תמונה" נהיה לאותיות המוכרות לנו היום.⁷⁷ הנה לדוגמה התפתחות האות גימל:

גימל עברית

גימל פיניקית

ראש של גמל פרוטו-שמי

אף על פי שהאותיות הגרפיות כמעט איבדו את הקשר החזותי לעצמים שהן סימלו, השתמרו עד ימינו שמות התמונות ברבים משמות האותיות. לדוגמה, אלף נוצרה מתמונת אלוף (שור), בית נוצרה מתמונת בית, גימל מגמל וכן הלאה.

בבחירת הנושאים לשירי **ספר האותיות** השתדל עגנון להיצמד לשמה של כל אות. ייתכן שהוא היה מודע למסקנות המחקריות העדכניות של המחקר האפיגרפי באשר להיווצרות הכתב האלפביתי מתוך תמונות מוחשיות; אך ייתכן שבחר בנושאים לשירים באופן אינטואיטיבי, על פי שמיעה, מתוך ניסיון לקשר את שמות האותיות חסרי המשמעות למילים בעלות משמעות. ועל ידי כך חוזרות, כביכול, האותיות הסכמטיות המופשטות אל מקורן הממשי. בכל שיר מייצגת התמונה-האם את האות: הגימל פוגשת את הגמל שסימל אותה, המם טובלת במים שמהם נוצרה, הריש נזכרת בראש שציין אותה וכיוצא בזה.

הבחירה לקשור את האות למילה בעלת משמעות היא בעלת ערך רב בעבור הילד הלומד לקרוא. המילים המוזרות "גימל", "פא", "קוף" ניתנות להטמעה בנקל כאשר הן מקבלות משמעות ראליסטית של "גמל", "פה", "קוף". גם זו חכמתו של עגנון, השואבת מדרך הלימוד המסורתית של ה"מלמדים" בחדר היהודי, שהבינו את הערך הרב הטמון בהפנמת שמות האותיות ללימוד הקריאה. שיטות לימוד מודרניות גורסות כי יש ללמד את הילד ישירות את העיצורים, מכיוון שלימוד שם האות עשוי לבלבל אותו. אולם מחקרים סטטיסטיים הוכיחו כי

⁷⁷ בשנת 1916, ארבע שנים בלבד קודם שכתב עגנון את **ספר האותיות**, פענח גרדינר כמה כתובות פיקטוגרפיות, שנחשפו עשור קודם לכן בחצי האי סיני. (Alan H. Gardiner. "The Egyptian Origin of the Semitic Alphabet." *Journal of Egyptian Archaeology* 3, 1916, pp. 1-16). גרדינר ניסה לייחס לתמונות השונות ערכים אקרופוניים, היינו כל תמונה מציינת את ההגה הראשון של שמה. על פי עיקרון זה הצליח גרדינר לפענח אחדות מן הכתובות. מחקרו פתח צוהר להבנת תהליך היווצרותו של הכתב האלפביתי העיצורי. וראו יוסף נה. **ראשית תולדותיו של האלפבית**. הוצאת מאגנס, ירושלים תשמ"ט.

דרך לימוד זו של "שיום" האותיות עדיפה על פני שיטות לימוד אחרות, ומועילה לרכישת מיומנויות הקריאה בקרב ילדים.⁷⁸

קודם שאדון בתוכנו של השיר "גימל", ברצוני להצביע על תופעה סגנונית בשיר. האות גימ"ל דומיננטית מאוד בשיר כולו ומופיעה במילים רבות, בין שהן פותחות בה ובין שהיא נמצאת באמצען. הנה מקצת הופעותיה של האות גימל:

...רק הגמל גדול הגוף...
והגמל גבה רגלים
מתגרד קצת בגרונה,
מעלה גרה וגונח
ומגמגם לו בלשונו:
הן יש בארץ
חיה רפת רגלים;
חגב, חרגול, גוזל
רצוץ כנפים,
אעמוד רגע ובלי פגע
ירכבו על גבי...

זוהי אליטרציה, והיא רווחת מאוד בספר **האותיות**.⁷⁹ האליטרציה מעשירה את המצלול של הטקסט, והיא מתאימה מאוד לשימוש בספרי ילדים מאחר שספרים אלה נקראים בדרך כלל בקול על ידי הילד הלומד לקרוא או על ידי המבוגר המקריא לו. בטקסט שכזה האפקט של האליטרציה מורגש הרבה יותר מבספר שאינו נקרא בקול.

מטרתו של **ספר האותיות** היא להטמיע אצל הילד את האות הנלמדת בכל שיר. האליטרציה נותנת לקורא סל מילים שבהן נכלל העיצור הנלמד נוסף על המילה המרכזית המשמשת נושא

⁷⁸ איריס לוין. "אלף – אוהל, בית זה בית, גימל זה גמל גדול... מה מפיקים ילדים בגיל הרך מידיעת שמות האותיות", בתוך: **שפה למידה ואוריינות בגיל הרך**. עורכות: פ' קליין וד' גבעון. הוצאת רמות, אוניברסיטת תל אביב 2002, עמודים 71-103.

⁷⁹ למשל בשיר "למד":

את צמרי ופשתי שלל הפלשתי
ושועל בגבולי זלל דלל יבולי...
בכרמי פלשת, גם שם בשבלים
הילילו וחולו, רקדו כעתודים,
לאור הלפידים ינוסו הצללים...
או בשיר "נון":
נח בן נח, בן בן נח,
בגן ובביר אין לו מנוח.
הנה הארבה, הרבה, הרבה;
נתרנים, נקרנים, נבחנים, נשכנים,
כל נטעי נעמנים יכסו כעננים.

לשיר. כך מוצף הילד בשפע של הופעות של האות הנלמדת, דבר המסייע להפנמתה. שוב אנו רואים כיצד עגנון בונה את ספרו במתכונת של ספר לימוד, מתוך שיקול דעת דידקטי.

הנושא המרכזי שבו עוסק השיר "גימל", הפותח אף הוא באות גימ"ל אף שאינו מוזכר בשיר בפירוש, הוא **גמילות חסדים**. בכך נשלם עוד בתחילתו של **ספר האותיות** משולש הערכים היהודי הבסיסי ביותר, שעליו עומד העולם כולו: "על שלושה דברים העולם עומד, על התורה ועל העבודה ועל גמילות חסדים".⁸⁰ עגנון מעמיד בשלושת השירים הראשונים של הספר את שלושת היסודות של האמונה היהודית. השיר "אלף" עוסק בתורה ובלמודה; השיר "בית" עוסק בעבודה – עבודת בית המקדש; והשיר "גימל" עוסק בגמילות חסדים.

גמילות החסדים נרמזת כבר בשמו של הגמל, ואכן הגמל בשיר, כשמו כן הוא, גומל חסד, דואג לחיות הכושלות והחלשות שאינן יכולות להיכנס לתיבה בכוחות עצמן. הגמל אינו חושב רק על עצמו ואינו ממחר למצוא לו מקום בתיבה. הוא ממתין בסבלנות לכל רפי הרגליים ומרכיב אותם אל תיבת נח. הגמל מכנה את נח "רבי", ואמנם את גמילות החסד שלו הוא למד מנח רבו, איש צדיק תמים שלא השתתף במעשי החמס של אנשי דורו; שהאל רואה בו אחראי להצלת החיים על פני האדמה, והוא פועל כדי לשמש מקלט לכל חי בשעת המבול.

הקשר בין האות גימ"ל ובין גמילות חסדים איננו פרי המצאה של עגנון, אלא הוא עתיק יומין. במדרש רבי עקיבא, העוסק באותיות האלף-בית, מייצגת האות גימ"ל בשמה את גמילות החסד של הקב"ה: "מהו גימל? מלמד שאמר הקב"ה ג'מלתי י'חד מ'חסדים ל'דלים, ל'דלים מ'חסדים י'חד ג'מלתי. שאלמלא גמילות חסדים שלי אין כל העולם מתקיים אפילו שעה אחת".⁸¹

הקשר הזה מופיע גם במקורות נוספים, ובייחוד בספרות הקבלה. ספר הבהיר, מספר הקבלה הראשונים, עוסק במשמעות הנסתרת של אותיות האלף-בית. גם הוא יוצר זיקה בין האות גימ"ל מבחינת צורתה, לגמילות החסד האלוהית: "מפני מה יש לה זנב לגימל למטה, אמר להם, ראש יש לו לגימל למעלה ודומה לצינור, מה צנור זה שואב מלמעלה ומריק מלמטה, אף גימל שואבת דרך הראש ומריקה דרך הזנב והינו גימל".⁸²

בגמרא, במסכת שבת, מסופר על תינוקות של בית רבן שבאו לבית המדרש ושוחחו על אותיות האלף-בית. בדבריהם הם דורשים את שמות האותיות ואת צורתן הגרפית ומעוררים התפעלות בקרב חכמים:

⁸⁰ אבות פרק א משנה ב.

⁸¹ אלפא ביתא דרבי עקיבא, נוסחה א', בית המדרש ח"ג 12. (מצוטט מתוך: **אוצר מדרשים**. אסף וערך יהודה דוד אייזענשטיין. ישראל 1969, עמוד 411).

⁸² ספר הבהיר, יג. (מצוטט מתוך: **תורת הסוד הקדומה**. סדרת עם הספר, הוצאת ידיעות אחרונות, ישראל 2008, עמוד 104).

אמרי ליה רבנן לרבי יהושע בן לוי [אמרו לו חכמים לרבי יהושע בן לוי]: אתו דרדקי האידנא לבי מדרשא ואמרו מילי דאפילו בימי יהושע בן נון לא איתמר כוונתיהו [באו ילדים עכשיו לבית המדרש ואמרו דברים שאפילו בימי יהושע בן נון לא נאמרו כמותם]: אלף בית – אלף בינה; גימל דלת – גמול דלים; מאי טעמא פשוטה כרעיה דגימל לגבי דלת [מה הטעם שפשוטה רגלו של גימל כלפי דלת]? שכן דרכו של גומל חסדים לרוץ אחר דלים.⁸³

האותיות גימ"ל ודל"ת מגלמות את ערך גמילות החסדים בין בני האדם הן בשמן והן בצורתן. האות **גימ"ל** פושטת את רגלה כלפי **הדל"ת**, כדי ללמד אותנו ש**גומל** החסד חייב לרוץ אחרי **הדל**, כלומר לחפש את האדם הזקוק לעזרה, כמו שאכן עיצב עגנון את דמות הגמל.

בראש הניתוח לשיר "גימל" התייחסתי להיבט הדידקטי של **ספר האותיות**, ועל המאמץ של עגנון לעצבו כספר לימוד המסייע להפנמת האותיות. שירם של הדרדקים לפני החכמים בבית המדרש מלמד אף הוא על המאמץ שעשו המלמדים בתחום של הוראת האלף-בית. הם ניסו להקנות את ידיעת האלף-בית בדרך מושכת ומוחשית, מתוך הענקת משמעות לשם האות, לצורתה הגרפית⁸⁴ ולסדר האותיות. דרכי הוראה מעין זו הוסיפו לשמש את המלמדים עד העת המודרנית. אפשר ללמוד זאת מזיכרונותיו של ביאליק, המתאר את חוויותיו מלימודיו ב"חדר" בשעה שהמלמד מנסה להכניס לראשו את האותיות על ידי מתן משמעות לצורתן הגרפית:

ולמחר, כשעליתי שוב, הראה לי הסגן צורת א ואמר:
 "רואה אתה אָסל וזוג דליים?..."
 "אמת, בחיי ראשי, אסל וזוג דליים..."
 "הרי זו אל"ף", מעיד הסגן.
 "הרי זו אל"ף", שונה אני אחריו.
 "מה זאת?" שואל שוב הסגן.
 "אסל ושני דליים", אומר אני ונהנה הנאה גדולה על שהזמין לי הקדוש-ברוך-הוא כאן כלים נאים אלו.
 "לא, אמור: אל"ף!" חוזר הסגן ואומר, "זכור: אל"ף, אל"ף".
 "אל"ף, אל"ף..."
 וכשירדתי מלפניו פרחה לה מיד האל"ף מלבי ובמקומה באה מארוסיא, זו השקצה שואבת המים. כל היום לא זזה מנגד עיני. ראיתה כמו שהיא: בכרעיה היחפות, במחלפותיה העבות ובאסל והדליים שעל כתפה. והנה גם הבאר עם השוקת בצדה ובני האֶזִים שבשלולית הסמוכה וגנו של ר' אלטר קליק...
 "מה זאת?" שואלני הסגן ממחרת ומראה על האל"ף.
 "אוי, מארוסיא!..." שִׁמַּח אני על המציאה.
 הסגן זרק את ה"טיטיל" מידו ופשק את אצבעותיו; אבל מיד חזר בו, תפס בסנטרי ואמר: "גוי, אל"ף, אל"ף!..."
 "אל"ף, אל"ף, אל"ף!..."⁸⁵

⁸³ שבת קד עמוד א.

⁸⁴ בשיר "טית" משתמש עגנון במתודה דומה של הענקת משמעות לצורה הגרפית של האות.

⁸⁵ חיים נחמן ביאליק, "סְפִיחַ" אלף בית ומה שבין השיטין". הוצאת מוסד ביאליק, 1955.

אפשר לזקוף לזכותו של סגן המלמד של ביאליק את השימוש בשיטה יצירתית להפנמת האות אלף. שיטה זו דווקא מציתה את דמיונו של התלמיד ומעוררת את התלהבותו "על שהזמין לי הקדוש-ברוך-הוא כאן כלים נאים אלו".

אולם לא די בשיטת לימוד מוצלחת. גם האוירה שמשרה המלמד קובעת את הצלחת התלמיד. קוצר סבלנותו של המלמד ויחסו המנוכר לילד ולעולמו הפנימי מחבלים בחוויית הלימוד של הילד, עד שהוא מעיד על עצמו כי "בגופו של דבר אין תורתם נכנסת ללבי".⁸⁶ זיכרונותיו של ביאליק מרירים וטראומטיים. הם מתארים אנשי חינוך אטומים, אלימים, וקשוחי לב, ההופכים את הלימוד לבלתי נסבל בעבור הילדים. "אין הללו יודעים אלא להכות, זה על פי דרכו וזה על פי דרכו: רבי מלקה ברצועה ובאגרוף ובמרפק ובמעגילה ובכל דבר שיש בו כדי להכאיב, והסגן – זה מְדָה מגונה אחרת יש לו: כשאיני משיב כהלכה, מיד הוא מפשק ומעקם כנגד פני חמש אצבעות דורסניות ומתחיל שומט את הגרגרת".⁸⁷

ואולם בניגוד גמור לביאליק, ספג עגנון אווירה שונה לחלוטין. זיכרונות ילדותו מלימודיו ב"חדר" מלאי ערגה וגעגוע:

בצלאל היה נוח לתלמידיו ותורתו היתה נוחה לתלמידיה, כיוצא בה ביתו, כיוצא בה חצרו. בימות החמה משחקים היינו בחצר ואחת לכמה שעות היה בצלאל בא ונוטל תינוק ומושיבו על ברכיו ופותח לפניו סידור ומראה לו בחוטר שבידו אותיות ונקודות ומגיד לו צירופיהן ואחר שעה קטנה מחזירו לחצר לשחק שם עם חבריו...
בימים שירדו הגשמים מכונסים היינו בחדר וצופים בגשמים שיורדים לחצר כשאנו שרים בכנופיא, השם השם מטר הב גשמי ברכה למען הטף בניך הקטנים מבקשים פתם תן להם את לחמם בעתם.⁸⁸

בצלאל, המלמד של עגנון, הוא דמות אבהית וסבלנית, המעניקה חום לכל ילד. אמנם גם אצלו לא נעדר מקלו של המלמד, אלא שהוא נועד רק כדי להצביע על האותיות שבסידור. חוויות הילדות המוארות של עגנון ב"חדר" הראשון שלו מלאות שמחה ואמונה, משחק ושיר, אהבה ודיבוק חברים. אוירה זו נסוכה גם על שירי **ספר האותיות**.⁸⁹

שירו של עגנון על הגמל גדול הגוף, המתגרד לו בגרונו, ההולך לאיטו ומרכיב על גבו את החיות הקטנות הוא שיר המעורר הזדהות בלב כל ילד. הוא מלא רוח, רחמים, דמיון ושמחה.

⁸⁶ שם.

⁸⁷ שם.

⁸⁸ ש"י עגנון. **לפנים מן החומה**. שוקן תשל"ה, עמודים 191-192.

⁸⁹ השוואה בין חוויות התשתית מן הילדות של עגנון ושל ביאליק יכולה לשמש מפתח להבנת עולמו הרוחני הדתי הבוגר של כל אחד מהם. לענייננו נזכיר רק את שיריו של ביאליק "אלף בית"; "הגדי בבית המלמד"; "מורנו רב חסילא", גם הם שירי משחק לילדים העוסקים למראית עין בלימוד האלף-בית, אך למעשה הם פרודיות ביקורתיות על עולם התורה ועל החינוך היידישאי הכפיייתי ללמדנות.

בניתוח השיר "גימל" ניסיתי להראות כיצד בשיר הזה מממש עגנון שלושה יעדים חינוכיים: האחד – לימודי: הפנמת האות גימ"ל והכרת מגוון מילים שבהן היא מופיעה; השני – ערכי: הטמעת המסר של גמילות חסדים; היעד השלישי הוא היעד החווייתי – יצירת אווירה של הנאה ושמחה בלימוד, ובלעדיו אי אפשר להשיג את שני קודמיו. את כל היעדים החינוכיים הללו מלביש עגנון בבגדי ילדות צבעוניים, פשוטים ושובי לב. זוהי דוגמה ליכולתו של עגנון לשחזר למען ילדי ישראל את חוויית הלימוד הראשונית מלאת החסד שהוא עצמו זכה לה כילד.

טִית

וְאֵת יוֹסֵף הַשְּׁלִיכוּ
לְבוֹר אֶשׁל נְחָשִׁים,
וְלִכְל נְחָשׁ וְנָחָשׁ
שֶׁבַעַת שֶׁבַעַת רָאשִׁים.

וְנְחָשִׁים מִתְּפַתְלִים
כְּזֶן, כְּחִית,
שֵׁם נְחָשׁ עַל אֲזָנוֹ
מִתְּפַתְל כְּטִית.

הַתְּפַתְל הַנְּחָשׁ,
וְרַחֵשׁ וְלַחֵשׁ;
כְּשֶׁפְתִי אֵין כַּחֵשׁ
לַחֵשׁ הַנְּחָשׁ:

כְּמַח בְּיָ וְעֵשֶׂה מוֹכ
גַּם כִּי אוֹיְבֶיךָ רַבִּים,
וְאֵל תִּירָא וְאֵל תַּחַת
מִנְחָשִׁים, מַעֲקָרִים.

טִית

הקשר של השיר לאות טי"ת חריג בספר **האותיות**, שכן זהו קשר פיגורטיבי: הנחש המתפתל על אוזנו של יוסף יוצר את צורת האות. המילה היחידה בשיר הפותחת בטי"ת היא המילה טוב, ובהמשך נראה כי מילה זו אכן מכוונת לנושאו של השיר.

זהו אחד מארבעה שירים בספר האותיות העוסקים בסיפורי יוסף. השיר מבוסס על הפסוק "וַיִּקְרָא הוּא וַיִּשְׁלַח אֹתוֹ הַבֶּכָה וְהַבּוֹר רַק אֵין בּוֹ מַיִם",⁹⁰ ועל דברי הגמרא הדורשים את מילות הפסוק: "מאי דכתיב והבור רק אין בו מים, ממשמע שנאמר והבור רק - איני יודע שאין בו מים? אלא מה תלמוד לומר אין בו מים? מים אין בו, אבל נחשים ועקרבים יש בו".⁹¹ חז"ל ביקשו להקצין את החטא של זריקת יוסף לבור, והוכיחו שהבור לא היה ריק, אלא מלא בנחשים ובעקרבים.

עגנון ממשיך את פרשנות חז"ל ומקצינה עוד יותר – לא היו בבור נחשים רגילים, אלא נחשים מפלצתיים בעלי שבעה ראשים. ההשראה ליצורים דמוניים אלה לקוחה אף היא מהגמרא. מסופר במסכת קידושין על מזיק שהיה פוקד את בית מדרשו של אב"י, והיה מזיק לבאי בית המדרש עד אשר לן שם רב אחא: "אידמי ליה כתינא [נראה לו כתנין] דשבעה רישוותיה [בעל שבעה ראשים]. כל כריעה דכרע [כל כריעה שכרע רב אחא] נתר חד רישיה [נכרת ראש אחד של המזיק]".⁹² הסיפור בגמרא מלמדנו שבעזרת מאמץ דתי רוחני אפשר להתגבר על שד מן הסוג הזה. זהו גם המסר שמעביר ליוסף הנחש המתפתל כטי"ת בשיר.

בשיר מתוארת פגישה בין הנחש המתפתל כטי"ת ובין יוסף השרוי בבור. זוהי סיטואציה אבסורדית ומפתיעה למדי, שכן יש סתירה בין האווירה וההתרחשות החיצונית ובין תוכן דברי הנחש.

הנחש מתפתל, רוחש ולוחש על אוזנו של יוסף. זוהי עמדה אופיינית לנחש. כבר בפרשת בראשית מוסרת התורה עדות אופי עליו, "וְהַנָּחָשׁ הָיָה עָרוּם מִכָּל חַיַּת הַשָּׂדֶה".⁹³ התנהגותו בגן עדן כמי שהסית את האישה לעבור על צו האל ממחישה את זדון לבו, ועונשו קובע גורל של איבה מתמדת בינו ובין האדם. סיפור זה קיבע את תדמיתו של הנחש כחיה רעה וערמומית, ואנו רגילים לראות בו את סמל הפתלתלות, חלקת הלשון והפתינות. גם מאפייניו הפיזיים של הנחש – עורו החלק הקשקשי, הזדחלותו הפתלתלה והשקטה, לשונו המחורצת, ראשו המחודד ועיניו המבשרות רע, התקפות הפתע שלו וכמובן ארסו הרעיל והקטלני – תרמו ליצירת ארכיטיפ, המקובל גם בתרבויות אחרות, של סמל השקר והרוע.

והנה בשיר "טית" אין הנחש לוחש על אוזני יוסף לא דברי פיתוי ולא הסתה לדרך רעה, לא דברי בלע והפחדות. הנחש דווקא מיעץ לו לבטוח בה' ולדבוק בטוב. הנחש מלמד אותו שזהו סוד שמירתו והצלתו מאויביו, שהוא עצמו נמנה עמם!

⁹⁰ בראשית לז כד.

⁹¹ שבת כב עמוד ב.

⁹² קידושין כט עמוד ב.

⁹³ בראשית ג א.

דברי הנחש "בטח בה' ועשה טוב" לקוחים מתוך מזמור לז' בתהילים, העוסק כולו במידת הביטחון בה'. מזמור זה משכנע את הצדיק לדבוק בטוב שבעקבותיו יזכה בגמול, ולא לחשוש מהרשעים שהרי הם יבואו על עונשם:

בְּטַח בַּיהוָה וַעֲשֵׂה-טוֹב, שָׁכֵן אֶרֶץ וַרְעָה אֲמוֹנָה.
וְהִתְעַנֵּג עַל ה', וַיִּתֵּן לָךְ מִשְׁאֵל תִּלְבָּךְ.
גֹּאֵל עַל ה' דֶּרֶכְךָ, וּבְטַח עָלֶיךָ וְהוּא יַעֲשֶׂה.⁹⁴

בהמשך דבריו אומר הנחש "אל תירא ואל תחת מנחשים ועקרבים". הצירוף "אל תירא ואל תחת" חוזר בכמה מקומות בתנ"ך, ובאחד מהם מופיעים גם עקרבים: "וְאַתָּה בֶּן אָדָם אַל תִּירָא מֵהֶם וּמִדְבָּרֵיהֶם אַל תִּירָא כִּי סָרְבִים וְסִלּוֹנִים אוֹתְךָ וְאֵל עֲקָרְבִים אֶתָּה יוֹשֵׁב. מִדְבָּרֵיהֶם אַל תִּירָא וּמִפְּנֵיהֶם אַל תִּחַת כִּי בֵית מְרֵי הֵמָּה".⁹⁵

הפסוק מרמז לנו על כך שהנחשים והעקרבים שבבור של יוסף אינם כפשוטם, אלא הם מטפורה לאנשים רשעים שסובבים את יוסף. ואולי אין הכוונה לאנשים רעים ממש, אלא לאותם כוחות נפשיים המפתים את האדם ליפול ולחטוא – ליצר הרע. אם כך מה פשרו של אותו נחש בעל שבעה ראשים, סמל הרוע, המתפתל כ"טית" על אוזנו של יוסף ומלחשש באוזנו מסרים של ביטחון ועשיית הטוב?

הרעיון היצירתי לכתוב שיר על נחש המתפתל ויוצר צורת אות אינו מקורי לעגנון. הרעיון מופיע במדרש הזהר על האותיות. עגנון עושה שימוש ברעיון זה, אם כי בשינוי כוונה. מדרש הזהר על האותיות או בשמו האחר "מאמר האותיות דרב המנוא סבא" מופיע בהקדמה לספר הזהר. הוא מספר על מאבקן של כל כ"ב האותיות: כל אות ואות נאבקת על הזכות להיות האות שבה ייבא העולם. כל אות מעמידה טיעון מדוע היא ראויה להיבחר, והקב"ה מביא טיעון נגדי, עד שלבסוף נבחרת האות ב"ת. הנחש המתפתל בצורת אות מופיע בקטע המדרש דווקא על האות פ"א:

עאלת את פ, אמרה קמיה, רבון עלמין ניחא קמך למברי בי עלמא דהא פורקנא דאנת זמין למעבד בעלמא בי רשים, ודא הוא פדות. ובי יאות למברי עלמא. אמר לה יאות אנת, אבל בך איתרשים פשע בטמירו, כגונא דחיויא דמחי ואעיל רישיה בין גופיה, הכי מאן דחב כפיף רישיה ואפיק ידיו.⁹⁶

תרגום: נכנסה אות פ. אמרה לפניו: ריבון העולמים, טוב לפניך לברוא בי את העולם, כי הגאולה שאתה עתיד לעשות בעולם רשומה בי, כי זה הוא פדות מצריו. ועל כן בי ראוי לברוא את העולם. אמר לה: יפה את, אבל בך נרשם פשע שבסתר, כעין הנחש שמכה ומביא ראשו לתוך גופו. כך מי שחוטא, כופף ראשו, כלומר שמעלים עצמו מעין רואה ומוציא את ידיו, לחטוא. והיינו כמו צורתה של פ' שראשה כפופה לתוכה.⁹⁷

⁹⁴ תהילים לז ג-ד.

⁹⁵ יחזקאל ב ו.

⁹⁶ ספר הזהר, הקדמה, דף ב עמוד ב.

⁹⁷ על פי תרגום הרב ויצמן יוסף, מתוך אתר זוהר הקבלה.

כשמגיע תורה של פ"א דורש בעל הזהר את צורתה של האות. הוא מדמה אותה לנחש מתפתל הנושך ומכניס ראשו לגופו. תמונה זו מעוררת בו את האסוציאציה לאדם פושע, העומד כפוף ושפל ראש ומעלים את פשעו.

עגנון נוטל אפוא מספר הזהר דימוי שכל משמעותו צביעות ופשע והופך את תוכנו של הדימוי לטובה. אמנם מזכרים בשיר גם נחשים נוספים: נחש זדוני המתפתל כזי"ן וגם נחש חוטא המתפתל כחי"ת, אך הנחש הפתלתל הפושע המתפתל כפ"א, המתואר בספר הזהר, הפך אצל עגנון לנחש טוב המתפתל כטי"ת. והנחש העגנוני הזה אינו מעמיד פנים ואינו מסתיר דבר, אלא מדבר ביושר דברי צדק ואמת, "בשפתי אין כחש לחש הנחש".

אם כן, זהו הנושא והמסר של השיר. בתוך בור שחת, מתוך מצוקתו של יוסף הנובעת מחטאם של אחיו, ואולי אף מחטאו שלו, מפיו של נחש ערום ופתלתל – משם יוצאת אמת טהורה וזכה. אותה אמונה המתגלה דווקא בגיא צלמוות היא הנותנת תקווה לגאולה ולתשובה, ובזכותה יכריע יוסף גם אויבים מרים בעלי שבעה ראשים, ויצא מבור תחתית. האמונה והטוב נמצאים בשורשם של כל הדברים ומתגלים גם במעמקי האימה, הרוע והחטא. רעיון זה עומד בבסיסה של תורת הקבלה, והוא מופיע לרוב בדרושים חסידיים:

שאפילו אם יפול, חס ושלום, למקום שיפול, אפילו בשאול תחתיות, גם כן אל יתיאש עצמו לעולם. ותמיד יחפש ויבקש את השם יתברך, ויחזק עצמו בכל מקום שהוא בכל מה שיוכל כי גם בשאול תחתיות נמצא השם יתברך. וגם שם יכולין לדבק את עצמו אליו יתברך, וזה בחינת: "וְאֶצִּיעָה שְׂאוֹל הַנֶּגֶד".⁹⁸

אף על פי שלכאורה רעיון זה הוא עמוק או מורכב מדי לאוזנם של ילדים צעירים, הצליח עגנון בשירו לתמצת אותו בתמונה שירית אחת.

⁹⁸ רבי נחמן מברסלב, ליקוטי מוהר"ן, חלק א תורה ו, ז.

צדי

אני צבי
קל רגלים,
באתי הנה
מירושלים.
אף כלבים שוככים
הלכו עמי קרי,
צוד צדוני
ויאכלו כל פרי.

חכמי ירושלים
אמרו לי:
מעיר לעיר
אויז, רויז צבי
אללי לי
פי אכלו מגדי,
אכלוני, שפוני,
מה אביא לילדי?

נקח ברכה,
שקדים וצמוקים,
ותן לילדים
פרות מתוקים.
ולי אין כל
פי אם קרנים,
אחזי בקן
ונעלה לירושלים.

נאוצה, גרוצה
ילדים נחמדים,
ומצאתם ברכה
כל פרי מגדים.

צדי

הקשר של השיר לאות צד"י הוא כמובן הצבי הדובר בשיר, שחכמי ירושלים שולחים אותו לחלק לילדי ישראל בגולה צימוקים ושקדים, אך בדרך צדים אותו הכלבים.

בכרך **קורות בתינו** מובא הסיפור "הירחמיאלים". זהו סיפור על רבי ירחמיאל הזקן החכם והחביב ועל משפחתו, שחיו בעיירה בוצ'ץ. רחל, בת הזקונים החיננית של ר' ירחמיאל, ילדה בפסח בן זכר וקראה את שמו צבי. בחג השבועות מתאספת כל המשפחה אצל ר' ירחמיאל, וצבי הקטן גועה בבכי. הוא עובר מיד ליד עד אשר הוא מוחזר לאמו. רחל מנענעת את בנה ושרה לו שיר ערש שחיברה בעצמה. והנה, שיר הערש שלה כמעט זהה לשיר "צדי" שבספר

האותיות.

ניסתה אמו כל מיני תחבולות ולא הועילו. גם צוקר נתנה על פיו. פתחה רחל בשיר... כיון שלא פסק מלבכות אמרה לו אמו, אם לא תבכה אשיר לך את השיר שאוהב אתה מכל השירים. נענעה אותו על זרועותיה ושרה.

אני צבי
קל רגליים
באתי הנה
מירושלים
גדולי ירושלים
אמרו לי
מלא קרניך
צבי בן צבי

משוב ירושלים
 מפירותיה המתוקים
 בטנים וחרובים
 שקדים וצמוקים
 רמונים וענבים
 תאנים ותמרים
 ורצת ובאת
 אל אחת הערים
 אשר בתיה
 כיפה על כיפה
 הלא היא ביטשאטש
 על נהר סטריפא
 שבחבל פודוליה
 בפולין קטן
 לא יעצרך השלג
 ואל ישטינך השטן
 ובאת לשלום
 לרחוב העיר
 וראית בית
 ושמעת קול שיר
 יושבת לה אישה
 בעליית קיר
 ומנענעת עריסה
 ושרה לה שיר
 שיר היא שרה
 שיר ערש לבנה
 שם הבן צבי
 ורחל זה שמה
 ואמרת להם
 בני אל חי
 יה יושיעכם
 עד בלי די
 שלום לך רחל
 ושלום לך צבי
 כשמך צבי
 כן גם שמי
 ועתה צבי
 שמעה נא שמעה
 הגבה ירך
 ומחה דמעה
 ולקחת וברכת
 בורא פרי העץ
 תם השיר
 ולשלום אין קץ:

עם שרחל מנענעת את בנה על זרועותיה ושרה לו שיר נפלה עליו שינה ונתנמנם.⁹⁹

חשוב לציין כי את הפרק הזה של "הירחמיאלים" כתב עגנון, לפי עדותה של בתו, בשנתיים האחרונות לחייו.¹⁰⁰ שימוש בטקסט בתוך טקסט הוא תופעה אופיינית לכתיבתו של עגנון, ונראה שבעצם שילוב השיר בסיפור אחר הוא ניסה להגשים את הציפייה הנכזבת שלו בנוגע ל**ספר האותיות**; יש בו בשילוב משום עדות לכך שעד סוף ימיו שמר וזכר עגנון את שירי **ספר האותיות**.

השיר ששרה רחל לבנה צבי הוא שיר ערש פרטי שנועד להרדים את התינוק, והוא מתאר את העיירה שבה הם חיים. שיר הצבי של **ספר האותיות**, לעומת זאת, כללי באופיו, והוא פונה לכלל ילדי ישראל בכל עיר ועיר. ובכל זאת השירים דומים: שניהם מספרים על צבי השב מארץ-ישראל בשליחותם של גדולי ירושלים ובקרניו פרות מתוקים לילד השרוי בגלות. נראה שלא נטעה אם נקיש משיר הצבי של רחל על השיר "צדי" של **ספר האותיות**, ונאמר ששניהם שירי ערש.

יתרה על כך, בשני השירים מופיע צירוף המילים "שקדים וצימוקים" המוכר לכל בן תרבות היידיש, ועגנון בוודאי כיוון לכך.¹⁰¹ הצירוף לקוח מתוך שיר הערש העממי הידוע "רוז'נקעס מיט מאנדלען" (צימוקים ושקדים), או "אונטערן קינדס וויגעלע" (תחת ערש התינוק). לשיר העממי יש מספר רב של גרסאות ביידיש ואף תרגומים רבים לעברית, המעידים על התקבלותו בחברה היהודית.¹⁰² השימוש של עגנון בצירוף "צימוקים ושקדים" בשיר "צדי" מעלה בראשו של הקורא את האסוציאציה המידית לשיר הערש הידוע. כאן אביא את אחת מגרסאותיו של השיר ואת תרגומו.¹⁰³ נעין בשיר היידי ונשווה אותו לשירו של עגנון.

⁹⁹ ש"י עגנון. **קורות בתינו**. שוקן תשל"ט, עמודים 27-30.

¹⁰⁰ שם. עמוד 199.

¹⁰¹ כך מתאר עגנון את השירה היידיט שנחשף אליה בעיירת הולדתו ואת השפעתה עליו: "אבל שירים רבים שמעתי, שירים שהיו שרים בליל חורף הארוכים ובלילי קיץ החמים, בשעת מלאכה ובשעות של בטלה. מהם שירים של געגועים ושירים של פגעים על צרת היחיד וצרות הכלל ובייחוד על הגלות הארוכה ועל משיח צדקנו שאנו מחכים לו בכל עת שיבוא" (ש"י עגנון. **מעצמי אל עצמי**. שוקן תשל"ו, עמוד 367).

¹⁰² סקירה רחבה על תולדות השיר ועל גרסאותיו ראו: מנשה גפן. **מתחת לעריסה עומדת גדיה**. ספריית פועלים, תל אביב 1986.

¹⁰³ הנוסח והתרגום מובאים כאן מתוך: אריאלה קרסני. "מן העריסה עד לעקדה: על גלגולו של שיר", **שאנן**, ג, תשנ"ז, עמודים 101-117.

תחת עריסת הילד
 עומד גדי לבן כשלג.
 הגדי נסע למרחקים
 לסחור בשקדים ובצימוקים;
 צימוקים ושקדים מתוקים מאוד,
 בני יהיה בריא ומלא עוז.
 הבריאות טובה מכל סחורה,
 בני ילמד תורה;
 תורה ילמד,
 ספרים יכתוב;
 יהודי חרד וטוב,
 אם ירצה ה' ישאר לעד.

אונטער דעם קינדס וויגעלע
 שטייט א ווייסע ציגעלע.
 די ציגעלע ס'געפארן האנדלען
 ראזשינקעס מיט מאנדלען;
 ראזשינקעס מיט מאנדלען איז זייער זיס,
 מיין קינד וועט זיין געזונט און פריש.
 געזונט איז די בעסטע סחורה,
 מיין קינד וועט לערנען תורה;
 תורה וועט ער לערנען,
 ספרים וועט ער שרייבן;
 א גוטער און א פרומער,
 וועט ער אם-ירצה-השם בלייבן.

אפשר למצוא בשיר היידי הזה כמה אלמנטים מן התרבות החומרית האופיינית ליהדות אירופה: הגדי הלבן – "בהמת הבית" השוכנת בחצר; השלג – נופה של יהדות אירופה; השקדים והצימוקים – פרות הארץ המיובשים שרק במצב כזה אפשר ליהנות מהם בארצות הקור.

נוסף על כך יש בשיר מוטיבים מחיי היום-יום ומחיי הרוח של משפחה יהודית בגולה. האם השרה לילדה מספרת לו בעצם את סיפור המשפחה היהודית בגלות: האב, המסומל בדמות הגדי, עוסק במסחר קטן ויצא למרחקים. הוא יביא לילד פרות; ה"יידישע מאמא" שנשארת בבית ומטיפה לילד שיאכל ויהיה חזק ובריא; וכמובן, החינוך המסורתי לילד היהודי – שיהיה תלמיד חכם ירא שמים.

אם כן, שיר זה מסמל את תמצית התרבות היידי, תרבות היהודים בגולה, שעיקרה הישרדות כלכלית בעידן של מחסור, מתוך חרדה ותקווה להמשך קיומו היהודי והדתי של עם ישראל.

עגנון משתמש בשיר הערש העממי, אבל בשיר הערש שלו הוא מנסח סיפור אחר. לא עוד סיפור הגלות, כי אם סיפור הגאולה. ילדי ישראל אליבא דעגנון צריכים לשמוע שירי ערש ציוניים, שצילי ארץ-ישראל בוקעים מהם. השיר "צדי", שיר הערש בגרסת עגנון, מציב נרטיב נגדי לזה של שיר הערש העממי.¹⁰⁴

את הגדי הלבן כשלג החליף עגנון בצבי קל רגליים. הוא ויתר על בהמת הבית הרכה, הרובצת סטטית, כלואה במרחב הבית והחצר, כמו השלג הקר המכביד על הגגות. אין כמו הגדי הזה לסמל את היהודי הגלותי, הרך הפגיע, שאם הוא יוצא מביתו, הרי זה לשם מסחר בלבד, כדי להביא למשפחתו פת לחם. עגנון בחר בחיית בר ארץ-ישראלית, חופשית, מהירה, דינמית.

¹⁰⁴ מעתה נעסוק בהשוואה בין השיר "צדי" לשיר הערש העממי. יש מקום להשוואה בין שירה של רחל בסיפור "הירחמאלים" לשיר הערש העממי, וכן להשוות את שירה של רחל לשיר "צדי".

בניגוד לגדי הרך, בשרו של הצבי מחוספס וקשה. הצבי מסמל את היהודי החדש – ציוני, בן חורין, מלא עוז וגבורה – הפורץ את הגטו, מרחיק באומץ לבו ומגיע בדרכים לא דרכים עד ארץ-ישראל. משמעות המילה צבי היא יופי, ובמילה זו מכנים במקרא את ארץ-ישראל, "אֶרֶץ אֲשֶׁר תִּרְתִּי לָהֶם, זֶבֶת חֶלֶב וְדִבְשׁ, צִבִּי הִיא לְכָל הָאֲרָצוֹת".¹⁰⁵

הילד בשיר העממי הוא חלק מהמנגנון המשפחתי הנלחם על פרנסה והישרדות, חומרית ורוחנית. הגדי בשיר הערש העממי הוא נציג ההורים, והוא מביא הביתה שקדים וצימוקים לילד מן השוק. זו המתת של אבא ואמא, הרוצים שיגדל ילדם ויהיה בריא.

ילדי ישראל בשיר של עגנון צריכים לפרוץ את המנגנון הזה. הצבי של עגנון הוא נציג חכמי ירושלים, והוא מביא בשמם שקדים וצימוקים של ארץ-ישראל.¹⁰⁶ הוא מזמין את הילדים לרוץ בעקבותיו לארץ-ישראל אל מבשרי ציון כדי להנות מפרות הארץ השופעת. הדמויות הבוגרות בשיר הם חכמי ירושלים, ואילו מקומם של האם והאב נעדר.

הילד היהודי בשיר היידי שומע מאמו סיפור הרמוני ויציב על קיומו המובטח ועל עתידו המזהיר בבריאות ובתורה. בשיר הערש העממי אין האם מספרת לו על הפרעות, על השנאה, על ההרג, או על רוחות הליברליזם שעלולות לסדוק את זהותו היהודית ואף לאיים על קיומו. זוהי אשליית הקיום היהודי המפואר בגלות, שעגנון עצמו כה היטיב לתארה בכתביו ולרוממה, ובכה על אבדנה.¹⁰⁷

ואולם בשיר שעגנון כותב לילדי ישראל הוא אינו מסתיר את המציאות מפניהם. במרכז השיר מופיעים הכלבים השובבים. הם צדים את הצבי, משסים בו את שיניהם וגוזלים ממנו את הפרות. הכלבים הם בלא ספק סמל לטומאה ולגויים. מעשה הכלבים בצבי מסמל את הפוגרומים, את הרדיפות ואת האנטישמיות שחווים היהודים בגולה.¹⁰⁸

הצבי נותר חסר כול, שהרי הוא שם את כל שללו "על קרן הצבי". והנה דווקא התקיפה שחוזה גורמת לו לשנות את תכניתו. במקום להסתפק בדרישת שלום מתוקה מירושלים, הוא משכנע את הילדים לעלות בעצמם לירושלים. הסיפור שעגנון מספר לילדים קרוב למציאות ואין בו ייפוי והסתרה. יש סכנות בישיבתנו בגלות. אין טעם לשבת "כאן" ולאכול שקדים וצימוקים

¹⁰⁵ יחזקאל כ טו.

¹⁰⁶ בשיר "תו" מופיעים שוב ילדים האוכלים פירות מתוקים בירושלים. שם ניתן לראות באכילת הפירות סמל ללימוד התורה.

¹⁰⁷ בייחוד ביצירותיו **הכנסת כלה**; **אורח נטה ללון**; **עיר ומלואה**; "בתוך עירי" ובעוד סיפורים רבים.

¹⁰⁸ אוריאל אופק מציין ששיסוי הכלב ביהודי מופיע גם בסיפור "האדונית והרוכל" בהקשר דומה: "חזרה ונשקה לו ואמרה, יוסף בראשונה כשהראית את עצמך לפני רציתי לשסות בך את הכלבה, ועכשיו אני עצמי נושכת אותך ככלבה מטורפת" (ש"י עגנון. **סמוך ונראה**. שוקן תשכ"ד, עמודים 96-97). ראו "ותן לילדים פרות מתוקים" – על "ספר האותיות" לש"י עגנון", **מעריב**, 2.12.1983.

"משם", שעלולים בכל יום להפוך לשלל בפי הכלבים. אין פתרון אמתי לבעיית הגולה כל עוד נשארים בה. יש "לאחוז את הצבי בקרניו" ולצאת ממנה. החלופה לישיבת הגלות המעורערת והסדוקה היא עלייה לירושלים.

על הילדים להשאיר את דור ההורים ודאגותיו בגולה. אמנם אבא ואמא כבר שקועים בגלות, לוחש עגנון לילד הצעיר, אבל אתה, ילד קל רגליים כצבי, יכול לרוץ למקור כל הברכה. רוצו, ילדי ישראל, אל הגן שלכם, ושם תאכלו כאוות נפשכם לא רק פרות יבשים, אלא כל פרי מגדים, "יבוא דודי לגנו ויאכל פרי מגדיו".¹⁰⁹

שין

יֵשׁ וְשֵׁנִי, דָּבֵשׁ וְשֶׁמֶן,
בְּשָׁמִים רֹאשׁ וְאַבְנֵי חֵן,
שָׁרִי תַרְשִׁישׁ יוֹבִילוּ שִׁי,
שִׁי לְשִׁלְמָה אֶשְׁכַּר שֵׁן.

בְּחוֹר שְׁחֹר, יָפֶה עֵינַיִם!
שֵׁן חֲפִיל תֵּן לִי תֵּן.
יֵלֵד יָקָר, לְבֵן שְׁנַיִם!
לְפֶנֶת לֵךְ קֶרֶן שֵׁן.

אֶעֱשֶׂה לִי מִשֵּׁן חֲפִיל
יָד שֶׁל שֵׁן, יָד שֶׁל שֵׁן,
וּבִתְוֹרָה, כָּרֵב וּמוֹרָה
בְּשִׁפְתֵי אוֹרָה. תֵּן לִי תֵּן.

שין

הקשר של השיר לאות ש"ן הוא המילה שן. זוהי הבחירה הקרובה ביותר לצליל האות ש"ן.¹¹⁰ נושא השיר הוא שן הפיל, שי משרי תרשיש, שהביא לשלמה המלך נער שליח שחור. בקריאה ראשונה נראה כי עגנון חיבר לילדים שיר תמים ופשוט על שן פיל שנער אפריקאי מביא לשלמה המלך מארצו הרחוקה. לא פעם אנו פוגשים את דמות "השחור" או "הכנשי הקטן" בספרות הילדים העברית:

¹⁰⁹ שיר השירים ד טז.

¹¹⁰ כמו שראינו בניתוח השיר גימל, השתדל עגנון לבחור לכל שיר נושא המצטלצל בצליל דומה לשם האות.

פעם הייתי בתימן
שם ראיתי כושי קטן...

או שיר המשחק לשעת הרחצה:

...כושי סמבו נכנס שחור ויצא שחור
ולא ראו אם רחץ את העור.

או **עליקמא הקטן**, ספר ילדים אהוב ונפוץ משנות החמישים של המאה העשרים, שנפתח במילים:

שלום ילדים, זה עליקמא
עליז ושמח, יודעים אתם למה?
ראשית, הוא כושון,
ושנית, שחרחרון
ושלישית הוא יודע לרכוב על פילון.¹¹¹

אין פלא שדמות הילד השחור רווחת כל כך בספרי הילדים, שכן היא הציתה את דמיונם של הקטנים והמבוגרים כאחד – הילד העליז, הפראי, השחור, הבא ממרחק, רכוב על פיל, אוכל אגוזי קוקוס. אין תמונה משובבת נפש יותר מזו, גם אם יש בה קורטוב של אוריינטליזם, שכנראה לא היו מתקבלים בימינו.¹¹²

גם בשירו של עגנון מופיע בחור שחור "יפה עיניים"¹¹³, וכן של פיל. ובכל זאת שיר הילדים הקטן הזה איננו תמים ופשוט כל כך. הילד האפריקאי הנושא שן של פיל, עומס על כתפיו גם מסר עגנוני עמוק לילדי ישראל, מסר שיש לפענחו מתוך התבוננות בשיר כולו וזיהוי מקורה של כל מילה ומילה שבחר עגנון לשבץ בו.

הבית הראשון מתאר את שלל המתנות שהובאו לשלמה. ריבוי המתנות מודגש גם באמצעות המצלול – העיצור שין מופיע ב-13 מתוך 16 המילים בבית א:

שש ושני, דבש ושמן,
בשמים ראש ואבני חן,
שרי תרשיש יובילו שי,
שי לשלמה, אשכר שן.

¹¹¹ יהודה גבאי. **עליקמא הקטן**. הוצאת סיני 1950.

¹¹² על גלגליו של המונח "כושי" ועל ההיסטוריה של תקינותו הפוליטית: רוביק רוזנטל. "הזירה הלשונית: אל תקרא לי שחור", **NRG**, 22.9.2005.

¹¹³ מחמאה המופיעה במקרא בתיאור דוד הנער "והוא אֶדְמוֹנִי עִם יָפֶה עֵינָיִם וְטוֹב רֶאִי" (שמואל א טז יב).

מאחר שהעיצורים שין ושין משמיעים צליל דומיננטי וייחודי, נעשית קריאת הבית לחווייה קולית מרתקת, כעין שרשרת של שריקות.¹¹⁴ כך, נוסף על המילה שן המשמשת נושא השיר, ייחשף הילד למילים רבות שבהן נכללת האות שין. אך פרט למטרה האסטטית-מצלולית והדידקטית של הטמעת האות שין, יש באליטרציה כאן גם מטרה ספרותית הקשורה לתוכן השיר – כה רבות המתנות שקיבל שלמה, עד שבנקל אפשר למלא בית שלם רק באלה שיש בהן שין.

האם אכן מסופר ששלמה קיבל את כל המתנות הללו, או שעגנון הוסיף כמה ש"נים מפרי עטו, מתנות שאינן מוזכרות, רק כדי לעבות את המצלול? התשובה לזה, כראוי לעגנון, מורכבת – עלינו לערוך רשימת מצאי למילים ולצירופי הלשון המתארים את המתנות שקיבל שלמה בשיר, ולבדוק מה המקור להם:

שש ושני, דבש ושמן – אינם מוזכרים כלל בספר מלכים בין המתנות שקיבל שלמה.

בשמים ראש ואבני חן – על מלכת שבא מסופר: "וַתֵּתֶן לְמֶלֶךְ... וּבִשְׁמִים הָרַבָּה מְאֹד וְאֶבֶן יָקָרָה".¹¹⁵

שרי תרשיש יובילו שי... אשכר שן – "כִּי אֲנִי תִרְשִׁישׁ לְמֶלֶךְ בָּיִם, עִם אֲנִי חִירָם. אַחַת לְשָׁלֹשׁ שָׁנִים תָּבוֹא אֲנִי תִרְשִׁישׁ, נִשְׁאֵת זָהָב וְכֶסֶף, שְׁנֵהָבִים וְקָפִים, וְתַכְיִים".¹¹⁶

אם כן, לא כל המתנות ולא כל הביטויים המוזכרים בשיר מופיעים בסיפורי שלמה. האם יש מקור אחר לשאר הביטויים? ומהו?

המילה הייחודית "אשכר" המופיעה בשיר תוליד אותנו לתשובה. פירושה הוא מנחה, והיא מופיעה רק פעמיים בכל המקרא. אחת ההופעות היא ביחזקאל פרק כז, שבו נושא הנביא קינה על צור החרבה. בקינתו הוא מתאר את ימי תפארתה של צור, שהייתה כלילת יופי, ומונה את כל המתנות והאוצרות שקיבלה מהעמים ומהאיים השונים.

ואכן כל מתנות שלמה המוזכרות בשירו של עגנון וכל צירופי המילים בו, מופיעים במלואם כמתנות שניתנו לחירם מלך צור בקינה שנושא עליו יחזקאל:

שש ושני – "שֵׁשׁ בְּרִקְמָה מִמְּצָרִים הָיָה מִפְּרֶשֶׁךְ, לְהִיּוֹת לָךְ לְבָס. תִּכְלֹת וְאַרְגָּמָן¹¹⁷ מֵאֵי אֱלִישָׁה הָיָה מְכֻסָּךְ".¹¹⁸

¹¹⁴ על האליטרציה ומשמעותה הרחבתית בניתוח השיר גימל.

¹¹⁵ מלכים א' י'.

¹¹⁶ מלכים א' כב.

¹¹⁷ שש מופיע ביחזקאל עם ארגמן, הוא צבע קרוב לשני. ואולי שינה עגנון את המילה ארגמן למילה שני כדי להוסיף עוד ש"ן לשיר.

¹¹⁸ יחזקאל כז ז.

דבש ושמן – "יהודה וארץ ישראל, המה ר' כליר, בחטי מנית ופנג ודבש ושמן וצ' ר' נתנו מערבך".¹¹⁹

בשמים ראש ואבני חן – "ר' כלי שבא ורעמה, המה ר' כליר, בר' אש כל-ב' שם ובכל-אבן יקרה וזהב נתנו עזבוניך".¹²⁰

שרי תרשיש יובילו שי – "אניות תרשיש שרותיך מערבך".¹²¹

אשכר שן – "בני דדן ר' כליר, אים רבים סח'רת ידך; קרנות שן"¹²² והבנים, הנשיבו אשכרך".¹²³ בפסוק זה נזכר המקור הגאוגרפי לשנהבים, הן קרני השן, חטי הפיל. מקורם מבני דדן הוא נכדו של כוש בן חם.¹²⁴ אם כך, מדובר בקרני שן שמוצאן מארצות אפריקה, מולדת הפילים, וזהו כמובן פשר הופעתו של הבחור השחור בשיר.

הקשר בין חירם מלך צור לשלמה מתואר בהרחבה בספר מלכים א בפרק ה ובפרקים ט-י. חירם, שהיה ידיד נאמן לדוד, מסייע לשלמה בנו באספקת עצי בנייה לבית המקדש. נוסף על כך הוא שולח לו פועלים שהעבירו לשלמה ידע הנדסי ואמנותי. הקשר נמשך לאורך השנים, והצי המשותף לחירם ולשלמה, ובו אניות תרשיש, מספק לשלמה זהב, כסף, שנהבים ותוכיים מארצות רחוקות.¹²⁵ בתמורה לסיוע זה, נתן שלמה לחירם עשרים ערים בגליל.

הדובר בשיר – שהוא כנראה אותו הילד שפגשנו בשיר "אלף" (ועוד נפגוש בשיר "תו"), הילד היהודי הנכנס לעולם הקריאה – מבקש מהנער השחור שייתן לו את שן הפיל. בתגובה שואל אותו הנער לשם מה הוא זקוק לקרן שן.¹²⁶

הקורא המלומד יודע כי שן הפיל שימשה את שלמה המלך לשם בניית כיסא מלכות מפואר ואדיר, שהמקרא מקדיש לתיאורו את הפסוקים האלה: "ויעש המלך כסא-שן גדול ויצפהו זהב מופז. שש מעלות לכסה, וראש עגל לכסה מאחוריו, וידת מזה ומזה אל-מקום השבת,

¹¹⁹ יחזקאל כז יז.

¹²⁰ יחזקאל כז כב. בפסוק זה אמנם מופיע הצירוף "בראש כל בשם", אולם עגנון הפך את סדר המילים על פי הצירוף המופיע בספר שמות ל כג: "ואתה קח לך בשמים ראש מר דרור חמש מאות וקנמן בשם מחציתו..." רש"י מפרש, אולי בעזרת הפסוק ביחזקאל, "בשמים ראש" – חשובים.

¹²¹ יחזקאל כז כה.

¹²² פסוק זה הוא המקור לצירוף "קרן שן" המופיע בהמשך השיר: "ילד יקר לבן שינים, למה לך קרן שן".

¹²³ יחזקאל כז טו.

¹²⁴ בספר בראשית מפורטת השושלת כולה: "ובני חם כוש ומצרים ופוט וקנען, ובני כוש סבא וחיליה וסבתה ורעמה וסבתא, ובני רעמה שבא ודדן" (בראשית י ו-ז).

¹²⁵ ראו הערה 116.

¹²⁶ קרן, שן ורגל הם שלושה אבות נזיקין שבשור.

וְשָׁנִים אֲרִיזוֹת עֲמָדִים אֶצֶל הַיְדוּת, וְשָׁנִים עֶשֶׂר אֲרִיזִים עֲמָדִים שָׁם עַל שֵׁשׁ הַמַּעֲלוֹת מִזֶּה וּמִזֶּה. לֹא נַעֲשֶׂה כֵן לְכָל מַמְלָכוֹת".¹²⁷

את הפאר החומרי של מלכותו ואת גינוני המלכות שלו, אימץ שלמה משכנו חירם מלך צור. סביר להניח שכיסא שלמה עוצב בהדרכתם של אמני צור ששלח חירם לשלמה, ואולי היה הכיסא העתק של מקום מושבו של חירם, שלפי תוכחת יחזקאל בפרק כח ראה במושביו את מושב אלקים. במילים אלה מתאר יחזקאל את גאוותו של חירם: "וַיְהִי דְבַר-ה', אֵלֵי יְאֹמֵר: בֶּן-אָדָם, אָמַר לְנָגִיד צֹר, כֹּה-אָמַר ה', יַעַן גָּבַהּ לְבָבְךָ וְתִאֲמָר אֵל אֲנִי מוֹשֵׁב אֶל-הַיָּם יִשְׁבְּתִי בְּלֵב יָמִים, וְאַתָּה אָדָם וְלֹא-אֵל, וְתִתֵּן לְבָבְךָ כְּלָב אֶל-הַיָּם".¹²⁸

על גאוותו זו נענש חירם בנפילה מגדולתו ובחורבן ארצו בידי זרים: "לָכֵן, הִנְנִי מֵבִיא עֲלֶיךָ זָרִים עֲרִיצֵי גוֹיִם וְהִרְיָקוּ חֲרָבוֹתָם עַל יָפִי חֲכָמְתְּךָ, וְחָלְלוּ יַפְעָתְךָ. לִשְׁחַת יוֹרְדוֹךָ וּמִתָּה מְמוֹתֵי חָלָל בְּלֵב יָמִים. הָאָמַר תִּאֲמָר אֶל-הַיָּם אֲנִי לִפְנֵי הָרֶגֶךָ, וְאַתָּה אָדָם וְלֹא-אֵל, בְּיַד מַחֲלִיךְ. מוֹתֵי עֲרִילִים תָּמוּת, בְּיַד-זָרִים..."¹²⁹

כעת אולי מובן לנו מדוע מבקש הילד להוציא את שן הפיל מידיו של הבחור השחור. הרי השן הזאת תגיע לידי שלמה ותשמש לבניית כיסא ראוותני כשל חירם. שן הפיל מסמלת את רדיפת העושר ואת הגאווה שלקה בה שלמה, שבסופה סר מאחרי ה'.

גורלו של חירם המלך העשיר, האומן המוכשר, חובב המתנות והאוצרות שגאוותו הפילה אותו מכסאו, מהדהד בשיר באמצעות הציטוטים מתוך הקינה עליו. שלל המתנות ששלמה זכה בהן, עלולות להביא עליו, כמו על חירם, את סופו.

אם בשיר שלנו רומז עגנון בעדינות על גאוותנותו של שלמה, הרי בחיבורו "הדום וכסא" הוא מותח עליו ביקורת מפורשת וחריפה:

סבורה היתה נשמתי שהגיעו ישראל לתכלית הטובה וזימנה עצמה נשמתי לרדת. ומאיזה טעם לא ירדה?...עלה קולה של הארץ... קול נאנחים ונאנקים. היתה נשמתי תמיהה, אפשר שלמה מושל בכל הממלכות... ושלומו לו מכל עבריו מסביב, ויהודה וישראל יושבים לבטח איש תחת גפנו ותחת תאנתו, מדן ועד באר שבע, ונותן הוא המלך את הכסף בירושלים כאבנים אפשר ארץ ישראל נאנקת? חזרה נשמתי והביטה, שזו אחת ממדותיה של הנשמה שאינה מסתפקת בראייה ראשונה, אלא כל מה שמראין לה בודקת היא בדיקה אחר בדיקה שש שבע פעמים ופעמים יותר. ראתה נשמתי שאנחותיה של הארץ מחמת עולו של שלמה הן, שהקשה שלמה עולו על ישראל, שהיה נוטל אנשים מישראל ועשאים נושאי סבל והטיל מסים הרבה על ישראל, ומיעט את ארץ ישראל, שקרע עשרים עיר מערי ישראל ונתן לחירם מלך צור.¹³⁰

¹²⁷ מלכים א' יח-כ.

¹²⁸ יחזקאל כח א-ב.

¹²⁹ יחזקאל כח ז-י.

¹³⁰ ש"י עגנון. **לפנים מן החומה**. שוקן תשל"ה, עמוד 171.

לפי תפיסת עגנון ב"הדום וכסא" כבר בימי שלמה נזרע זרע הגאווה, הרודנות והמרי בה' ונחתם דינו של בית המקדש שבנה להיחרב.¹³¹ לדבריו של הלל ויס, עגנון מבקר את שלמה המלך, שבזכות שבנה את בית המקדש היה בכוחו להביא לעם ישראל שלמות רוחנית. אולם שלמה בנה מיד לאחר מכן את ארמונו שלו ואת כיסאו, ובכך פגם בשלמות: "השלמות והחורבן מצטלבים באותה נקודה".¹³²

לכן בבית האחרון מציע הילד הדובר בשיר שימוש חלופי בשן הפיל. במקום להעניק אותה לשלמה, שישתמש בה לבניית כיסא מלכות מפואר, מבקש הילד ליצור מהשנהב יד בעלת אצבע מורה, שבעזרתה ילמד תורה ויורה אותה בשבת:

אעשה לי משן הפיל
יד של שן, יד של שן,
ובתורה, כרב ומורה
בשבת אורה. תן לי תן.

בקשתו של הילד ושאיפתו ללמד תורה בשבת, על תקן רב ומורה, מעוגנות בחוויות ילדותו של עגנון כתלמיד ב"חדר". אחד הזיכרונות מתקופת לימודיו אצל ר' שמשון, כשכבר היה נער, מזכיר את התמונה המוצגת בשיר. ביום השבת היו הנערים דורשים לפני אבותיהם, כמעין בחינה לחומר הנלמד. גם עגנון עמד ודרש בדברי תורה:

זכור אני שבת אחת עומד הייתי על השולחן ושני שעונים תלויים על לוח לבי ואני עומד ודורש ושנים מחברי עומדים עלי אחד מימיני ואחד משמאלי ומקשים קושיות. את הדרשה שכחתי, את מילות החיבור והניגון אני זוכר. עוד זאת זוכר אני שהפסיקוני באמצע וכיסו את פני בבגד מחשש עין הרע ואמר מי שאמר אם ירצה השם ביום חתונתו נבוא כולנו לשמוע את סוף הדרשה.¹³³

עגנון מעמיד בשיר שתי אפשרויות לשימוש בשן הפיל. בראשונה תינתן שן הפיל שי לשלמה. זו נתינה גשמית לשם נוי והדר לכבוד כיסאו של מלך בשר ודם. באפשרות השנייה תינתן שן הפיל לילד. זו נתינה רוחנית, דתית, לשם לימוד התורה לכבוד מלך מלכי המלכים. שני ערכים עומדים כאן בהתנגשות: העושר הגשמי מול העושר הרוחני; השאיפה למלכות ולהדר עומדת מול שאיפה לגדולה רוחנית להיות רב ומורה; המשיכה לאסטטיקה ולאמנות עומדת מול המשיכה לדברי תורה; מעשי בני אדם מול תורת אלוקים.

ההתמודדות עם שני ערכים אלה העסיקה את עגנון עוד בילדותו:

¹³¹ בשיר "בית" מתאר עגנון את המפעל העצום של בניית המקדש בידי שלמה, ואולי הוא רומז שם לרודנותו של שלמה.

¹³² הלל ויס. **קול הנשמה**. אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן 1985, עמוד 103.

¹³³ ש"י עגנון. **לפנים מן החומה**. שוקן תשל"ה, עמוד 197.

אם כן אספר דבר מימי ילדותי... שני אנשים היו בעירי, שכל זמן שהייתי תינוק הייתי משוך אחריהם. אחד היה סופר סת"ם ואחד היה נפח. כל שעה שהיה אפשר מסתכל הייתי במעשיהם ולא שבעו עיני מראות. והרי מעשיהם רחוקים אלו מאלו. אלא עיני לבי עשו אותם חטיבה אחת ואת העושים את המעשה כגוף אחד שעושה שתי מלאכות. זה היה דר בבית קטן אצל הקלויז והיה יושב לפני שולחנו הטהור וכותב בקדושה ובטהרה ספרים תפילין ומזוזות וזה היה יושב בעיבורה של העיר בבקתה פרוצה לחוץ ומכה בפטיש ומוציא זיקוקין של אור והברזל נשמע לו לעשות כחפצו וכרצונו. נער הייתי גם זקנתי ועדיין זה שיושב וכותב אותיות בתורה וזה שעומד ורוקע ומחשמל ומנגד את הברזל אינם זזים מעיני לבי.¹³⁴

כמו שמעיד עגנון על עצמו, לא זזו שני טיפוסים אלה מלבו, והניסיון לראותם "כגוף אחד שעושה שתי מלאכות" הותיר את רישומו כבר מראשית יצירתו.¹³⁵ בחיבור "הדום וכסא" הוא מתאר צומת דרכים של נשמתו, שבו היה חייב להכריע בין האמנות והאסתטיקה המושכות את הלב, ובין הדבקות בתורה. הוא מתאר כיצד נשמתו כמעט נסחפה אחר האמנות. האדם שסימל את היופי והשגב האמנותי, שכמעט העביר את נשמתו של עגנון על דתה, היה לא אחר מחירם מלך צור:

חירם מלך צור אומן גדול היה¹³⁶, לא היתה מלאכה ששגבה ממנו, בבדיל ובעופרת ובנחושת, בכסף ובזהב, בעצים ואבנים ובמרגליות ובזכוכית ובכל אבן יקרה, מלבד שהיה יודע לצרף כל מיני צבעים וכל כלי שיר, ואלמלא האלוקים שהיה בעזרי לא הייתי זז כל הימים מלהסתכל מלשמוע ונמצאתי בא לידי ביטול תורה, שניתן כוח בדיוקנאות ובצבעים ובשירים למשוך את הלב. וכל זה עשה האלקים כדי לנסות את ישראל איזה מהם חביב עליהם יותר, תורת האלוקים או מעשה בני אדם. והיאך אני מעמיד זה כנגד זה, והרי לא זה היפוכו של זה, ולא זה היפוכו של זה, או כלום יש אדם השוקל פלפלים כנגד אבנים, או מדליק פתילה באיטר בשעה שיכול להיות נאות לאור החמה, אלא מפני שרוב העולם נוהג כך תפסתי לשון זה לומר איזה מהם חביב יותר. ובשכר שהנחתי הכל בשביל התורה ראיתי הכל בתורה.¹³⁷

השיר "שין" מקבל משמעות חדשה כאשר אנו קוראים אותו לאור חוויות הנשמה העמוקות ביותר שהשאיר לנו עגנון ב"הדום וכסא". אפשר אולי לומר כי בשיר הזה עגנון מתרגם לשפת ילדים את הדילמה המרכזית, שהעסיקה אותו בחייו כיוצר ירא שמים, בין היכולת "לצרף כל מיני צבעים וכל כלי שיר" בעולם היצירה החומרי המושך, ובין עולמן של "אותיות נקודות וצירופיהן", עולם התורה שכולו טוב ושהכול בו. את המתח הזה מצליח עגנון לקפל ולתמצת במילים פשוטות וציוריות בתוך שן אחת של פיל...

¹³⁴ ש"י עגנון. **מעצמי אל עצמי**. שוקן תשל"ו, עמודים 101-102.

¹³⁵ סיפורו הראשון של עגנון, "עגונות", עוסק במתח בין עולם היצירה לעולם הלימוד, המתבטא בייחוד בדמותו של בצלאל בן אורי האומן, שכוחות היצירה שלו אמורים לשרת את בניית הארון, אך הוא נמשך אחר הנוי.

¹³⁶ עגנון כנראה מקיש בין שתי דמויות בספר מלכים בעלות שם אחד. חירם מלך צור ו"חירם מצור בן אשה אלמנה ממטה נפתלי ואביו איש צרי" שהיה אמן נחשת והופקד בידי שלמה על מלאכת המקדש. (מלכים א' ו' יג-יד)

¹³⁷ ש"י עגנון. **לפנים מן החומה**. שוקן תשל"ה, עמודים 173-174.

תו

אוריאל בן תנחום, בחור כארזים,
גם למדן מופלג וחכם הרזים,
הוא למד כל העת
כל האלף בית;
ומאלף ועד תיו,
הוא יודע כרב.

ומי ותן ונוקה גם אני לכה,
לדעת להשפיל וללמוד תע"ה,
ולאכל מן התאנים ומן התמרים
המתוקים שבעתים,
עם כל הנערות עם כל הנערים;
לשנה הבאה בירושלים.

אשריך שלמדך תורה עד הנה!
ועתה לעת ערב, תחת התאנה,
לרוח היום ונוח.
ורוח קט יפוח,
ותאנה על תאנה,
לשנה ולשנה,
מן העץ לתוף פיו נושרת;
וכל תאנה ותאנה לה אפה ונרת.
ובין לגימה ולגימה,
זומר בנעימה,
בדקדוק חפזים,
כל שירי תהלים.

תו

הקשר של השיר לאות תי"ו הוא התאנה שבה עוסק כל הבית האמצעי. המילה תאנה מופיעה חמש פעמים בבית זה ובבית השלישי עוד פעם אחת. מילים נוספות הפותחות באות תי"ו: תנחום, תורה, תנ"ך, תהלים, תמרים.

שיר זה מחזיר אותנו אל אוריאל שפגשנו בשיר "אלף". כך מהווים שני השירים יחד מסגרת לספר האותיות. בשיר "אלף" אוריאל רק התחיל ללמוד אלף-בית, ולכן הוא נקרא שם "אוריאל הקטן". כאן הוא כבר סיים את לימודיו, ועתה "מאלף ועד תיו הוא יודע כרב", והוא זוכה להיקרא בצירוף שם אביו, כמו שמקובל לכנות גוברין יהודאין בעם ישראל, "אוריאל בן תנחום". המוטיב "מאלף ועד תיו" מופיע כעת גם בשמו המלא של הילד.

אוריאל זוכה לשורה של כינויים מכובדים: "בחור כארזים", "למדן מופלג", "חכם הרזים", "יודע כרב". סופרלטיבים אלה אמנם מוגזמים בהחלט לגבי מי שלמד כ"ב אותיות, אבל השימוש בהם מתקבל בהבנה ואף בהומור כאשר מדובר בנער הזקוק לעידוד על הצלחתו. עוד יש כינויים אלה מטרה חינוכית-פסיכולוגית לעצב את משאת נפשו של הקורא, לאמור: אלה צריכות להיות שאיפותיך: חכם, למדן, רב, והנה אתה מתקרב אליהן!

עם זאת, בבית השני של השיר מתוארת המנוחה שהגיע אליה אוריאל לאחר שסיים את תלמודו. כאן יש מסר פסיכולוגי מרגיע המתחשב בכוחותיו של הילד. עגנון אינו מגלה לילד את

האמת על עולם הדעת שאין לו סוף וכל המוסיף דעת – מוסיף מכאוב. הוא משרטט את לימוד התורה כמשימה סופית, אפשרית, שבסופה מובטחת מנוחה, וחשוב מכך: מובטח פרס מתוק. התמונה בבית השני מתארת את אוריאל יושב לעת ערב תחת עץ התאנה. לתוך פיו נושרות תאנים והוא מזמר שירי תהלים. לכאורה תיאור פסטורלי פשוט, אבל כמו שכבר נוכחנו קודם לכן, אל לנו לקרוא את שירי **ספר האותיות** כפשוטם. עיון מעמיק בשיר יחשוף לפנינו כמה רמיזות מקראיות ומדרשיות, המעשירות את התמונה ברבדים נוספים ועמוקים.

המילים "תחת התאנה"¹³⁸ מעלות בזיכרוננו את הנוסחה המקראית השגורה "אִישׁ תַּחַת גִּפְנוֹ וְתַחַת תְּאֵנָתוֹ".¹³⁹ הישיבה תחת התאנה בהקשר זה מבטאת מנוחה, שלווה וביטחון לאומי; זוהי תמצית האידיליה המקראית לעם ישראל. השימוש במילים אלה בשיר מרומם את הסיטואציה הפרטית של אוריאל הקטן הנח תחת התאנה, והופך אותה לסיטואציית גאולה לאומית ארץ-ישראלית.

ואולם עץ התאנה טעון משמעויות נוספות. אנו פוגשים את עלה התאנה בסיפור גן עדן, לאחר שאדם וחווה אוכלים מעץ הדעת: "וַתִּפְקְחָה עֵינֵי שְׁנֵיהֶם, וַיֵּדְעוּ כִּי עֵרְמָם הֵם. וַיִּתְּפְרוּ עֲלֵה תְאֵנָה, וַיַּעֲשׂוּ לָהֶם חֲגָרֹת".¹⁴⁰ במדרשיהם חיפשו חז"ל את זהותו של עץ הדעת, ואחת האפשרויות העולות, על סמך פסוק זה, היא שמדובר בעץ תאנה: "מה היה אותו האילן שאכלו אדם וחווה ממנו? ר' יוסי אומר: תאנים היו. דבר הלמד מענינו... התאנה, על-ידי שאכל מפירותיה, פתחה דלתיה וקבלתו. הדא הוא דכתיב: 'ויתפרו עלה תאנה ויעשו להם חגרת'".¹⁴¹

עץ התאנה מזוהה עם עץ הדעת, אותו העץ שבאכילתו הפך האדם לבר דעת. ובמקומות אחרים נמשלה התאנה לתורה: "הרואה תאנה בחלום – תורתו משתמרת לו".¹⁴² וכן במדרש: "למה נמשלה תורה לתאנה? אלה כל הפירות יש בהם פסולת: תמרים יש בהם גרעינים, ענבים יש בהם חרצנים, רימונים יש בהם קליפין, אבל התאנה כלה יפה לאכול. כך דברי התורה אין בהם פסולת".¹⁴³ ואם כך, אין מתאימה מן התאנה, המסמלת תורה ודעת, להניח תחתיה לעת ערב את אוריאל החכם, לאחר שסיים ללמוד את כל התורה.

¹³⁸ "תחת העץ" הוא מוטיב חוזר בסיפורי עגנון המציין אחיזה בארץ ישראל, למשל בסיפורים "תחת העץ", "מעשה העז".

¹³⁹ מלכים א ה ה; מיכה ד ד. בזכריה ג י מופיע: "בַּיּוֹם הַהוּא... תִּקְרְאוּ אִישׁ לְרֵעֵהוּ אֵל תַּחַת גִּפְנוֹ וְאֵל תַּחַת תְּאֵנָה".

¹⁴⁰ בראשית ג ז.

¹⁴¹ בראשית רבה טו ז.

¹⁴² ברכות נז עמוד א.

¹⁴³ ילקוט שמעוני יהושע ב.

הקשר של השיר לסיפור גן עדן איננו רק באזכור עץ התאנה. הביטוי "לרוח היום" המופיע בשיר לקוח אף הוא מסיפור זה. קולו של אלוהים הוא המתהלך בגן לרוח היום: "וַיִּשְׁמְעוּ אֶת קוֹל יְהוָה אֱלֹהִים מְתִהֵל בְּגֵן לְרוּחַ הַיּוֹם".¹⁴⁴ וכך מפרש רמב"ן את צמד המילים הזה:

כי טעם "לרוח היום" ששמעו הקול לפנות ערב... והוא ענין גלוי שכינה במקום ההוא... וטעם "לרוח היום" כי בהגלות השכינה תבא רוח גדולה וחזק כענין שנאמר: "והנה ה' עובר ורוח גדולה וחזק מפרק הרים ומשבר סלעים לפני ה'". ... ולפיכך אמר בכאן כי שמעו קול ה' שנתגלה השכינה בגן כמתקרב אליהם "לרוח היום" כי רוח ה' נשבה בו בגן כרוח הימים לא רוח גדולה וחזק במחזה בשאר הנבואות.

לפי פירושו, "רוח היום" היא רוח שקטה ושלווה שנושבת לפנות ערב. השורה הבאה בשיר מחזקת את תחושת השלווה והפסטורליות: "ורוח קט יפוח". המילה "יפוח" מעבירה אותנו לגן מקראי אחר, פסטורלי לא פחות, הגן במגילת שיר השירים: "עַד שִׁיפּוּחַ הַיּוֹם וְנָסוּ הַצִּלְלִים אֵלַי לִי אֶל הַר הַמּוֹר וְאֶל גִּבְעַת הַלְבוֹנָה".¹⁴⁵

הרוח בשיר שלנו מעלה אפוא באוזנינו את הד קולו של אלוהים המתהלך בגן לרוח היום, בשעת בין ערביים הידועה כשעת רצון. נראה כי המשורר ניסה לנסוך מעל אוריאל הקטן מעין גילוי שכינה חרישי.

נחזור לנושא המרכזי בשיר, התאנה. מעץ התאנה שתחתיו יושב אוריאל במנוחה נושרות תאנים לתוך פיו: "ותאנה על תאנה, דשנה ושמנה, מן העץ לתוך פיו נושרת". עגנון אינו מסתפק בתואר "דשנה ושמנה", אלא מוסיף תיאור מידה: "וכל תאנה ותאנה לה אמה וזרת". צירוף דומה לזה מופיע בתיאור גובה קומתו של גלית: "וַיֵּצֵא אִישׁ-הַבְּנִים מִמִּחְנוֹת פְּלִשְׁתִּים, גִּלְיָת שְׁמוֹ מִגֵּת גָּבְהוּ שֵׁשׁ אַמּוֹת וְזָרָת".¹⁴⁶ חז"ל משתמשים בצירוף מילים זהה לתיאור גרוטסקי של פרעה: "פרעה שהיה בימי משה, הוא אמה וזקנו אמה ופרמשתקו אמה וזרת, לקיים מה שנאמר 'ושפל אנשים יקים עליה'".¹⁴⁷

האם זהו תיאור המעצים את גודלן של התאנים, כמו האשכול של המרגלים שנשאוהו בשניים? או שכוונת המשורר לתאר את פוריותן יוצאת הדופן של התאנים הללו? כך או כך יש כאן שבח מופלג לפרי הארץ ולפוריותה, ארץ זבת חלב ודבש.

תיאור התאנים הנושרות מעצמן לתוך פיו של הילד מבוסס על מדרש לפסוק "ארץ זבת חלב ודבש": "רמי יחזקאל נזדמן לבני ברק, ראה עזים שאוכלות תחת תאנים והיה דבש נוטף מן

¹⁴⁴ בראשית ג ח.

¹⁴⁵ שיר השירים ד ו. ומעניין שכבר רש"י, בפירושו לשיר השירים, מקשר בין שני הפסוקים שרומז להם עגנון יחד בשיר: "'עד שיפוח היום' – הוא השמש, וכן 'לרוח היום'".

¹⁴⁶ שמואל א יז ד.

¹⁴⁷ מועד קטן יח עמוד א.

התאנים וחלב מטפטף מן העזים ומתערבים זה בזה. אמר: זהו 'זבת חלב ודבש'".¹⁴⁸ על פי המדרש, שבח הארץ הוא בכך שהחלב והדבש נוטפים מאליהם, דבר המבטא את השפע ואת הזמינות שלו. כלומר אין צורך לעמול כדי להפיק מהארץ את טובה.

אם צודקים אנו בכך שהתאנה מסמלת את התורה והחכמה, אזי יש משמעות אלגורית לתמונה המתוארת בשיר. לאחר שסיים אוריאל הקטן בכוחות עצמו את המאמץ האקטיבי של לימוד האותיות, הוא מגיע אל המנוחה, שלב הלימוד הפסיבי. התאנים הנושרות לפיו מסמלות את השפע הרוחני הניתן לו משמים, ועל ידי כך הוא חוזר למצב שלפני לידתו, כשהיה עובר במעי אמו כמו שהזכרנו בשיר "אלף", שם "מלמדין אותו כל התורה כולה".¹⁴⁹ כלומר אוריאל ביצע את המשימה שהוטלה עליו לאחר שסטר המלאך על פיו. הוא ישב ולמד וקנה לעצמו את התורה, וכעת שוב הוא זוכה ללמוד מפי השכינה.

עגנון ממשיך ומתאר את אוריאל: "בין לגימה ולגימה, 'זמר בנעימה', בדקדוק המילים, כל שירי תהלים." בתיאור זה יש רמז ברור ל"נעים זמירות ישראל", דוד המלך, שכתב את שירי תהלים. והנה תיאורו של דוד המלך בגמרא:

כינור היה תלוי למעלה ממיטתו של דוד, וכיוון שהגיע חצות לילה, בא רוח צפונית ונושבת בו ומנגן מאליו. מיד היה עומד ועוסק בתורה עד שעלה עמוד השחר. כיוון שעלה עמוד השחר, נכנסו חכמי ישראל אצלו. אמרו לו: אדונינו המלך! עמך ישראל צריכין פרנסה. אמר להם: לכו והתפרנסו זה מזה. אמרו לו: אין הקומץ משביע את הארי, ואין הבור מתמלא מחוליתו.¹⁵⁰

כמה מוטיבים משותפים בין מדרש זה לשיר שלנו: המוטיב הראשון הוא מוטיב השכיבה – דוד שוכב ועוסק בתורה, ואוריאל שוכב ומזמר שירי תהלים. השני הוא המוטיב האוטומטי: מעל אוריאל עץ התאנה המשיך פרותיו מאליו, ומעל דוד כינורו המנגן מאליו. מוטיב שלישי הוא הרוח המופיעה בשתי הסיטואציות: רוח היום המנענעת את ענפי העץ המשירים תאנים, והרוח הצפונית המנענעת את מיתרי כינורו של דוד.

בהמשך המדרש באים חכמי ישראל ומבקשים מדוד פרנסה. דוד מצפה שכשם שהכינור מנגן מעצמו, כך יתפרנסו בני ישראל זה מזה, ויתמלא הבור מחוליתו. ואולם לעת ברכה ולשפע שכזה עוד לא הגיעו ישראל בימי דוד. זהו שפע השמור לימות המשיח ולאחרית הימים. והנה אוריאל זוכה לברכה זו של "בור המתמלא מחוליתו" – שפע המפרנס את האדם בלא שהוא עמל להשיגו.

אם כך התיאור של אוריאל בשיר הוא בעצם תמונה אוטופית סמלית של ימות המשיח או של אחרית הימים. אוריאל בן תנחום הוא מעין גלגול של דוד המלך, צמח דוד, התגלמות של מלך

¹⁴⁸ כתובות קיא עמוד ב.

¹⁴⁹ נדה ל עמוד ב.

¹⁵⁰ ברכות ג עמוד ב.

המשיח.¹⁵¹ הישיבת תחת התאנה, אכילת פרי הארץ השופע וזמרת הלל היא תמצית חיי העולם הבא.

מסקנה זו משתלבת עם הבית הזה בשיר, המשמש חתימה ל**ספר האותיות** כולו:

ומי יתן ונזכה גם לנו לכך,
לדעת להשכיל וללמוד תנ"ך,
ולאכול מן התאנים ומן התמרים
המתוקים שבעתים,
עם כל הנערות עם כל הנערים;
לשנה הבאה בירושלים.

זוהי תפילה להתגשמות הגאולה וחזון אחרית הימים לכל הנערות והנערים. כשם שזכה אוריאל לטעום את הרגשת ההתעלות הרוחנית והעונג הגשמי של אחרית הימים, כך נזכה לזה כולנו. ההרחבה מיחיד לרבים באה בבית זה לידי ביטוי גם בתוספת התמרים על התאנים.

גם בבית זה מהדהד סיפור גן העדן, במילה "להשכיל": "וַתֵּרָא הָאִשָּׁה כִּי טוֹב הָעֵץ לְמַאֲכָל וְכִי תֹאֲרָה הוּא לְעֵינַיִם, וְנִחְמַד הָעֵץ לְהִשְׁכִּיל, וַתִּקַּח מִפְּרִיו וַתֹּאכַל, וַתֵּתֶן גַּם לְאִישָׁהּ עִמָּה וַיֹּאכְלוּ".¹⁵² בשיר מתפלל המשורר שנזכה "לדעת להשכיל וללמוד תנ"ך, ולאכול מן התאנים ומן התמרים המתוקים שבעתים". יש כאן תיקון לחטא גן העדן. אדם וחווה חמדו להשכיל מפרי עץ הדעת האסור, ואילו בשיר מתוארים הנערות והנערים¹⁵³ כשהם לומדים ומשכילים בתנ"ך, כלומר נהנים מעץ הדעת המותר והמומלץ. בתור פרס על לימודם הם זוכים בפרות מתוקים. ואולי התאנים והתמרים מסמלים את דברי התורה המתוקים עצמם, שאותם לומדים הנערים והנערות. ומאחר שאלו פרות מותרים, פרות ירושלים, הרי הם מתוקים שבעתים! וכך מסתיים לו **ספר האותיות**, כמו בסיומו של ליל הסדר וכמו בסופה של תפילת יום הכיפורים, בנוסחת הגעגועים והתקווה השגורה בפי עם ישראל במשך אלפיים שנות גלות, "לשנה הבאה בירושלים".¹⁵⁴

¹⁵¹ בכמה מסיפורי עגנון מתואר המשיח העתידי בדמות ילד השב לארץ-ישראל. למשל: "עגונות", "מעשה רבי גדיאל התינוק". כעת מובן למה כינה עגנון את אוריאל בבית הראשון "חכם הרזים". כינוי זה שייך לימות המשיח. ברכת "חכם הרזים" נאמרת רק כאשר רוב העם (שישים ריבוא) מתכנס בארץ ישראל, או כאשר פוגשים בחכם מופלג כגון מלך המשיח.

¹⁵² בראשית ג ו.

¹⁵³ הנערות קודמות לנערים כשם שחווה אכלה לפני אדם.

¹⁵⁴ חתימת השיר בבניין ירושלים אופיינית לעוד כמה משירי הספר, לדוגמה: זין – "בנה לך בציון בית"; כף – "רחם ה' ציון וירושלים"; צדי – "נעלה לירושלים. נאוצה נרוצה ילדים נחמדים, ומצאתם ברכה כל פרי מגדים".

ג. הגרסאות האזוריות לשירים

"שניתן כוח בדיוקנאות ובצבעים ובשירים למשורר את
הלב"

(לפנים מן החומה, עמוד 197)

ספר ילדים מאויר מבוסס על ההנחה כי הילד תופס את העולם באמצעות כל חושיו. אין די בגירוי האינטלקטואלי הנמצא בטקסטים לעורר אצל הילד חוויית קריאה. הוא זקוק לגירוי חזותי שיתווך בינו ובין המילה הכתובה. צפייה באיור שעשאו אמן הוא חוויה בפני עצמה, שלעתים אף גוברת על חוויית הקריאה או שמיעת הטקסט. לדברי אילה גורדון: "דווקא 'צורתו החיצונית' של הספר היא המהות הקובעת לא אחת את גורל הספר כולו. היא הראשונה המושכת את הילד והיא האחרונה הנותרת במאגר הזיכרונות הרגשיים שלו, המזהה זיכרון של ספר עם כריכה, צבע העטיפה, סוג האות, הציור, גודל הספר, מידת היותו חדש או עבה יותר מאחרים."¹⁵⁵

כמו שסופר בראשית המאמר, ספר האותיות נהגה מראש כספר איורים, והאיורים תפסו בו מקום מרכזי מראשיתו. הספר התחיל בתור סדרת איורים שצוירו בידי תום פרויד בשנת 1919, ועגנון נתבקש לכתוב חרוזים שילוו את איוריה. משום כך יש מקום לדון בהרחבה באיורי הספר. כזכור הספר יצא לאור רק בשנת 1983. הוצאת שוקן הזמינה בעבור השירים איורים חדשים מידי המאייר יוני בן שלום, והספר הודפס עם איוריו. בעמודים הבאים אשווה בין שתי גרסאות האיורים ואנסה לברר האם הציורים הם בעלי ערך אסתטי שיש בו כדי להצית את חושיו ואת דמיונו של הילד? ועוד, האם מסייעים הציורים להבנה או להפנמה של הטקסט? אבחן את האיורים על פי סדר השירים במאמר. (איוריה של פרויד מופיעים בצד ימין¹⁵⁶ ואיוריו של בן שלום בצד שמאל.)

¹⁵⁵ אילה גורדון. **איורים עבריים, הספר העברי המאויר לילדים העידן הבינלאומי 1900-1925**. הוצאת מוזיאון נחום גוטמן 2005, מתוך הפרק הראשון.

¹⁵⁶ איוריה של תום פרויד ל**ספר האותיות** גנוזים בספריית שוקן. גורדון מתארת בספרה (שם. עמוד 129) שלא בנקל זכתה לראותם ולצלמם לשם תערוכה בנושא ספרי ילדים מאוירים. את צילומיה העבירה לי, ועל כך נתונה לה תודתי.

אלף

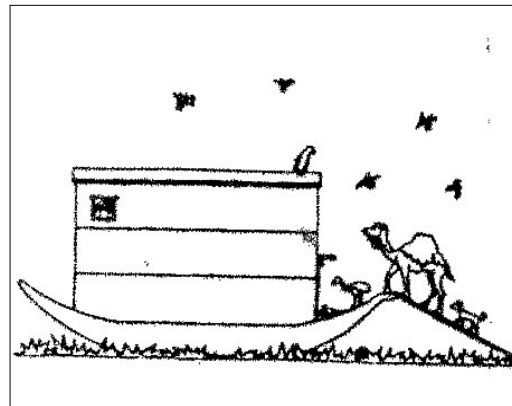
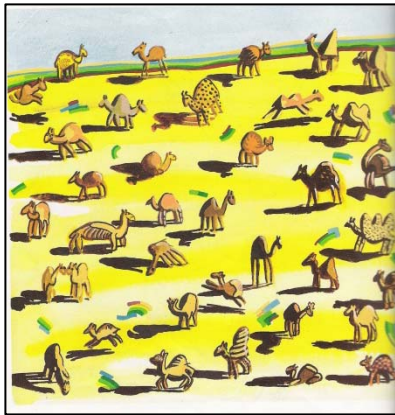
באיורה של פרויד נראה אוריאל הקטן מזווית צדית בשעה שהוא יושב ורוכן על ספרו לאור הנר. כל המרכיבים הקיימים בשיר, חוץ מהמלאך, נמצאים בציור: אוריאל, הספר, הנר. ראשו של אוריאל מונח על ידו השמאלית באופן שאולי מרמז על ההתרחשות הפנימית בשיר, על ייאושו של אוריאל. התמונה משדרת רצינות, התעמקות, שקט, ואולי אף שעמום, יותר מפחד או ייאוש. אין בשיר רמז למלאך הלוחש מן הדף את בשורתו המעודדת לילד המפחד.

גם באיורו של יוני בן שלום לא נראה את המלאך עצמו, אבל רוחו מרחפת בציור. פניו של אוריאל מופנות אלינו, ואנו יוצרים אתו קשר עין. גופו הקטן מטיל צל על הספר הענק, ועל ידי כך מרמז לאור הנר שאינו מופיע בציור. הספר ענק וכבד הרבה יותר מהילד. במשחק פרפורציות זה ניתן ביטוי לייאושו של אוריאל מהאותיות המרובות. מן הספר עולות אותיות והן פורחות¹⁵⁷ מעל אוריאל ונראות כמרקדות סביבו. הוא מרים את ראשו מן הספר ומחייך. אין זאת כי אם לחישת המלאך מן הדף, המעוררת את החומר הנלמד לצאת מן הספר ולהיכנס לראשו של הילד מתוך שמחה ולא מתוך פחד.

בשעה שמאיורה של פרויד עולה אוירה של כובד ראש, איורו של בן שלום מעורר חיוך; הוא אופטימי וקומוניקטיבי יותר. איורה של פרויד נאמן לתוכן של תחילת השיר, ואיורו של בן שלום מתאר דווקא את סופו ואת המסר האופטימי שלו.

¹⁵⁷ אותיות פורחות הוא המחזה שראה רבי חנינא בן תרדיון, מעשרת הרוגי מלכות, בשעה שנשרף וספר תורה בחיקו. "אמרו לו תלמידיו: רבי, מה אתה רואה? אמר להן: גילין נשרפין ואותיות פורחות" (עבודה זרה דף יח עמוד א). מחזה זה מסמל את נצחיותה וקיומה של התורה מעבר לגבולות המציאות הגשמית.

גימל

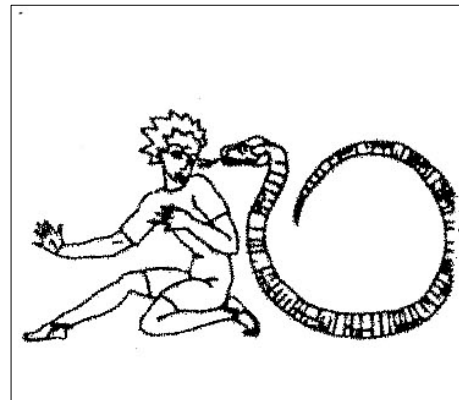
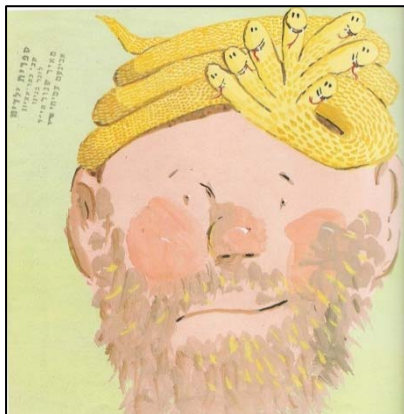
גם באיור לאות גימ"ל נשאר פרויד נאמנה לטקסט, ואילו בן שלום מפגין יצירתיות, הפעם מעט מוגזמת. תום פרויד מציירת שוב בזווית צדית את כל מה שמוזכר בשיר – התיבה ובה הצוהר שדרכו מסתכל נח, הגמל הצועד כשמלפניו ומאחוריו, ולא על גבו ככתוב בשיר, חיות קטנות העושות דרכן אל התיבה. מלמעלה מרחפות ציפורים, כנראה העופות המגיעים לתיבה כדברי השיר.

איורו של יוני בן שלום מפתיע ואינו תואם את עלילת השיר כלל. אין בו זכר לתיבת נח ולא לחיות הקטנות. בן שלום מצייר כ-30 גמלים משוטטים במרחב, ולכל גמל יש מאפיין ייחודי: גמל מנוקד, גמל תלת דבשתי, גמל גבוה במיוחד, גמל בעל דבשת פירמידה, גמל דו ראשי, גמל רץ, גמל נופל, גמל חתולי, גמל נמרי, גמל שחור ועוד... האסוציאציה המידית של התמונה היא עולמם המגוון של בני האדם. "כשם שפרצופיהן שונים כך דעותיהם שונות".¹⁵⁸ כל אחד הוא יחיד ומיוחד. כמגוון הגמלים בתמונה כן מגוון בני האדם על שלל צבעיהם ותכונותיהם המיוחדות. ולכולם ניתן מקום תחת השמש. בן שלום עוסק בעקיפין במסר של השיר, שהרי הגמל של נח קורא תיגר על הכלל שלפיו החזק שורד. הוא לוחם השוויון, לוחם הצדק המוכן להקריב את נפשו למען זכות הקיום של החלשים והשונים בחברת החיות. הוא מסמל את עקרון השוויון בין כל הברואים. יוני בן שלום עוסק בנושא זה מתוך שימוש באותה מטפורה שבחר עגנון, הגמל, אך הוא מעביר אל הדף את גרסתו המאוירת באשר לשוויון האנושי.

נראה שהפעם איורה של פרויד הולם את הטקסט ומובן לכל ילד, ואילו איורו של בן שלום, מעניין כשהוא לעצמו, חורג במידה רבה מעלילת הטקסט.

¹⁵⁸ ברכות נח עמוד ב.

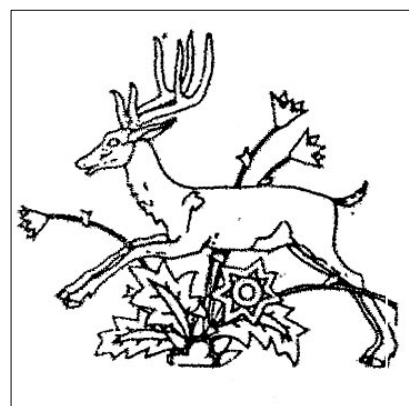
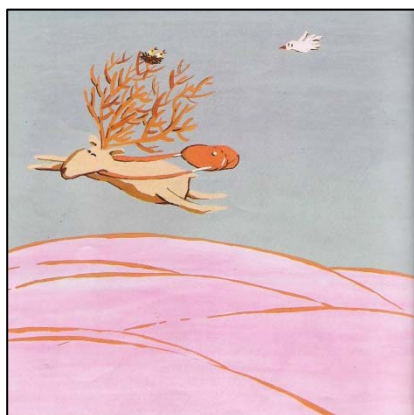
ט"ת

גם באיור זה שומרת תום פרויד על נאמנותה לטקסט. היא מציירת את יוסף מפוחד, מנסה לברוח, משום שמתקרב אליו ולוחש על אוזנו נחש מתפתל היוצר בבירור את צורת האות טי"ת.

אצל בן שלום נראה רק ראשו של יוסף, ועליו מתפתל, כלשון השיר, נחש בעל שבעה ראשים, פרט שפרויד לא הראתה באיורה. הנחש המפותל נראה כמעין כיסוי ראש, ובכך הוא מגלם בגופו את המסר שהעביר בדבריו על ביטחון בה' ויראת שמים. ואולם איורו של בן שלום אינו מבליט את צורת האות טי"ת, והרי זהו הקשר של השיר לאות! יתר על כן, הבעת פניו של יוסף סתומה, והאיור נראה כמו קריקטורה פשוטה, שאולי תהיה חביבה על הילדים, אבל אבדה בה אוירת הפחד שבשיר, ובייחוד העוקץ הגרפי שחייב לבוא לידי ביטוי ברור דווקא באיור.

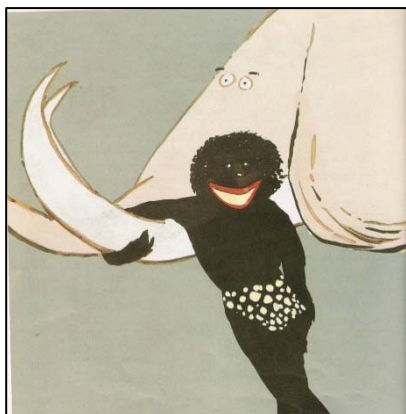
צדי

בשני האיורים נראה צבי בעל קרניים מתפצלות, פושט רגליו כאילו הוא רץ. הצבי של פרויד רץ בין פרחים המשמשים אלמנט קישוטי, שארית של סגנון ה"אר-נובו", סגנון המאופיין בקווים רכים ובסלסולי צמחייה קישוטיים. פרט לצבי הרץ אין באיור של פרויד עוד רמזים לעלילת השיר.

באיור של בן שלום, לעומת זאת, נכללים עוד כמה אלמנטים הקשורים לשיר: הצבי שלו רץ מעל הרים, רמז להרי ירושלים. הוא מביע תנועה – הוא נראה כמרחף במהירות גדולה; הצבי מושך בפיו תיק אוכל קטן המתנפנף מאחוריו, רמז לפרות שלקח מירושלים; בקרניו של הצבי הנראות כמו ענפי עץ, אחוז קן ובו שני גוזלים. זהו כמובן רמז לילדים האוחזים בקרני הצבי ומצטרפים אליו לירושלים. במרחק מה נראית הציפור-האם מעופפת אחרי הצבי. מעניינת מאוד הופעתה של הציפור-האם, המשגיחה על הילדים ברגעים האחרונים קודם שייעלמו מעיניה על קרני הצבי, או אולי תלווה אותם בדרכם לארץ-ישראל. האם אמנם אינה נזכרת בשיר, אבל נראה שכן שלום הרגיש בנוכחות ההורית ברקע, ואיורו הולם את הפרשנות שהצעתי ולפיה השיר "צדי" הוא שיר ערש.

שין

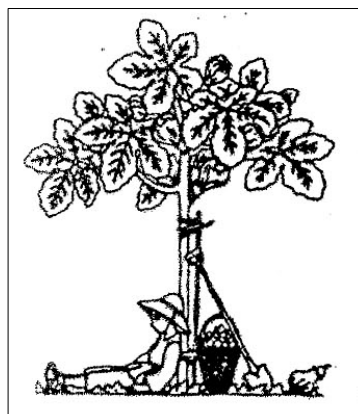
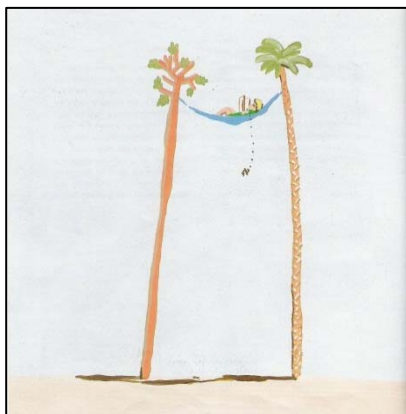

נושאים של שני האיורים הוא הבחור השחור המביא שי לשלמה. הבחור של תום פרויד מצויר בסגנון האמנות המצרית העתיקה – ראשו ורגליו בפרופיל, וכתפיו וגופו בזווית חזיתית – הוא נועל סנדלים ורק פלג גופו התחתון מכוסה. על כתפו הוא נושא את שן הפיל המעוגלת. הציור עדין ומדויק מאוד. עמידתו של הבחור יציבה ואחיזתו בשן בוטחת, והדבר מקנה לאיור הרגשה אסתטית של שיווי משקל.

בן שלום אינו מקפיד על אסתטיקה ודיוק אלא על תקשורת, ואיורו משעשע למדי. אמנם גם אצלו רק פלג גופו התחתון של הבחור מכוסה, אבל הבחור שלו שחור כפחם, מבטו מכוון

לקורא, וכך גם חיוכו הענקי, החושף את לובן שיניו.¹⁵⁹ הבחור של בן שלום אינו גיבור וחזק כמו זה של פרויד, ובמקום לסחוב את שן הפיל הוא מביא את הפיל עצמו, ושן הפיל משמשת לו משענת נוחה. הפיל נראה מעט נבוך; הבעתו, כמו צבעו, מנוגדת לזו של הבחור.

תו

באיור של פרויד יושב אוריאל הקטן תחת התאנה, כלשון השיר. גבו נשען על הגזע, כובעו על ראשו והוא קורא בספר; מאחוריו נראית תאנה שנשרה על הרצפה. פרויד מוסיפה אלמנטים שאינם מוזכרים בטקסט: דלי מלא פרות, מעדר וקילשון. האיור משדר אווירת מנוחה שלאחר עמל, ונראה שאוריאל נח מעבודת האדמה.

בן שלום, לעומתה, שוב מאייר מעין קריקטורה. אוריאל נח על ערסל בין התמר לתאנה, גזעיהם גבוהים בהגזמה, כך שאוריאל "חכם הרזים" זכה לעליית דרגה והוא מרחף בעולמות עליונים. הוא קורא בספר שנושרת ממנו האות אל"ף. בשיר אמנם מדובר על תאנה הנושרת מהעץ לפיו של אוריאל, אבל מאחר שהתאנה היא מטפורה לתורה ולחכמה, מחליפה בן שלום באות הנושרת. הוא מאייר ישירות את הנמשל במטפורה ואינו נזקק למטפורה עצמה. וכך מעביר אורו את המסר שהשפע העיקרי שזכה לו אוריאל אינו חומרי אלא רוחני. אוריאל באיור של בן שלום התמלא בתורה ועלה בדרגות רוחניות, עד כדי כך שהוא משפיע שפע רוחני למי שנמצא תחתיו. בן שלום גם שומר על מוטיב המסגרת. כמו שהשיר "אלף" והשיר "תו" הם יחידה אחת, כך האיור "אלף" והאיור "תו" הם יחידה אחת באמצעות המוטיב המשותף של האות המרחפת.

אם נעניין בכלל האיורים בספר נראה שפרויד ובן שלום אמונים כל אחד על סגנונו האישי. איוריה של תום פרויד עשויים בקווי מתאר שחורים,¹⁶⁰ פשוטים ונקיים ויש בהם פרטים דקים. בעיצוב

¹⁵⁹ ייתכן שבן שלום קרא את המשפט "ילד יקר לבן שיניים למה לך קרן שן" כפנייה אל הנער השחור, בשונה מהפרשנות שהצעתי לעיל.

הדמויות ניכרת השפעתה של האמנות המצרית המתאימה לתיאור הדמויות התנ"כיות בטקסטים. רבים מאיוריה מביעים דינמיות או רגש מעודן, ויש בהם קסם עדין ושובה לב. נוסף על כך הם נאמנים מאוד לתוכן השירים.

פרויד נחשבה בזמנה למאירת מעולה, אשר בסגנון הסכמטי והנקי שפיתחה בישרה את הסגנון המודרניסטי המכונה "אר-דקו" או "הפונקציונליות החדשה". אילה גורדון מאפיינת את יצירתה במילים אלה: "איוריה התאפיינו בפיוט וברצינות... שהצטרפו יחד לסגנון מודרני וחדשני ועם זה נוגע ללב בלריות וברגשנות שבו. חשיבותה כפדגוגית שידעה להעשיר את עולם הדימויים של הילד ולהפעילו בדרכים יצירתיות אינה נופלת מחשיבותה כאמנית פלסטית".¹⁶¹

גורדון סבורה ש**ספר האותיות** הוא שלב מעבר ביצירתה של פרויד, ועדיין חסרה בו הבשלות והפשטות הנקייה שאפיינה את ספריה המאוחרים יותר, כאשר נאשה משיתופי פעולה עם מו"לים עברים והוסיפה ליצור רק בגרמנית. ובכל זאת, לדבריה, "העובדה שאמנית גדולה זו יצרה קשר עם הציונות בראשיתה והשאירה לספרות העברית כמה ספרים נפלאים היא זכייה גדולה".¹⁶²

ובכל זאת, נראה שציוריה של פרויד אשר בזמנם נחשבו מקוריים וחדשניים, נראו מיושנים לאחר שישים שנה. בצדק הזמינה הוצאת שוקן איורים מודרניים, שכן השפה החזותית והסגנון האמנותי עברו שינויים מהותיים. דרוש היה אמן שיצליח לגשר באמצעות איוריו על הפער בין הטקסט העגנוני של שנות העשרים ובין הקוראים של שנות השמונים.

בן שלום שייך לאסכולה המודרנית בתחום האיור לילדים, וזכה בכמה פרסים על עבודותיו. במקצועו הוא מעצב, מאייר, משורר, פרסומאי ומרצה לחשיבה יצירתית. איוריו מאופיינים בצבעוניות עזה ובחוסר דיוק מכוון. הם מצוירים ביד חופשית וזורמת ומעוצבים בתחכום. הם מכילים רובדי עומק, ועם זאת מעוררים חיוך ומשובבי נפש. הדמויות המופיעות בהם כמעט קריקטוריסטיות. לא פעם חורג בן שלום מן הטקסט ומרשה לעצמו להגיש לקורא איור אישי ומפתיע המתגר ומגרה את המחשבה.

ההשוואה בין שני האמנים שאיירו את **ספר האותיות** חושפת את הפער האדיר ביניהם. נוסף על הבדלי התקופה והבדלי האישיות בין השניים, קיים גם הבדל בשיטת העבודה של כל אחד מהם. תום פרויד ציירה את התמונות לפני שנכתב הטקסט, ואחר כך עבדה עם עגנון על כל שיר ושיר. הייתה לה אמנם הפריבילגיה לעבוד עם המשורר עצמו, לשוחח אתו ולהתאים את

¹⁶⁰ בספריית שוקן ובאוסף אביבה הררי, בתה של תום פרויד, נמצאים ארבעה ציורים מתוך הספר, שכבר הוכן בעבורם מתווה לצבע. שאר האיורים היו אמורים להיות צבעוניים, אך המלאכה נעצרה.

¹⁶¹ שם. עמוד 140.

¹⁶² שם עמוד 151.

התמונות לכוונתו. אולם למעשה היא לא שלטה בעברית עד כדי השגת הרעיונות העמוקים של הטקסטים, ונוסף על כך היו הטקסטים עצמם בהתהוות. יוני בן שלום, לעומת זאת, קיבל את הטקסטים מושלמים, שישים שנה לאחר כתיבתם. אמנם הוא לא זכה לעבוד עם המשורר עצמו, אך הוא זכה בחופש יצירה מוחלט וחוסר התערבות חיצונית בתוצאה.

מתמונות שניתחנו, ומתמונות נוספות בספר, נראה שהעבודה המשותפת של פרויד ועגנון הניבה תוצאה הרמונית יותר ומדויקת יותר, אבל מעניינת פחות. דווקא האמן הצעיר, במרחק השנים, הצליח לקלוע לאווירת השירים, ופעמים רבות לעומקם של המסרים העולים מהם, גם אם לא שיקף בדיוקנות את המסופר בשיר.

בהתכתבות עמו, המובאת בנספח למאמר, תיאר יוני בן שלום את תהליך העבודה על האירורים ל**ספר האותיות**, ופרס בפני את תפיסת עולמו באשר לתפקידו של המאייר. לדבריו:

איור הוא פרשנות אישית לטקסט או סיפור. מקצוע נהדר בו בכל רגע נתון נוכל להפעיל את מלוא כשרוננו, חושינו והאינטלקט שצברנו. והאחריות שלנו היא להיות ישרים עם הפרשנות הזו. לפענח את המסר החשוב והמרכזי החבוי בטקסט ולתת לו את הפרשנות האינטואיטיבית שלנו בהתאם לסך הידע, הרקע התרבותי שלנו וכשרוננו.

בן שלום ניסה "לראות בעגנון מי שהפגין את יכולת הדמיון שלו", ובתור מאייר לספרו של עגנון בן שלום הולך בדרכו של עגנון ומרשה לעצמו "לנסות לפרש לבד, לחוות את חוויית ההמצאה לבד. להפעיל את הדמיון", כדי ליצור את מעשה האמנות שלו. בן שלום מציב לקורא את אותו אתגר שהציב לעצמו בעקבות עגנון: "ניסיתי לתת לקורא עוד שדה דמיוני להכנס אליו. לחשוב על: למה? מה הקשר? לא רק לקרוא ספר עם פרשנות של עגנון". כך זוכה הקורא ב**ספר האותיות** להיחשף למפגש בין עגנון ובין בן שלום, שהוא מפגש אמנים.

שני האמנים האלה, עגנון ובן שלום, מבטאים ביצירתם את אישיותם, ומנסים לדבר אל ילדי ישראל מתוך נפשם. שניהם מודעים לכך שהם מתווכחים, אולי יותר מדי, ובכל זאת הם רואים ביצירתם אתגר ושעשוע, ומציבים לקהל היעד שלהם רף גבוה. התוצאה של השילוב בין שני מעשי האמנות הללו מאתגרת, מענגת ומרתקת. אין לנו אלא להצטער על כך שעגנון לא זכה לראות את שיריו מודפסים עם איוריו של בן שלום. יש לשער שהם היו מסבים לו עונג רב.

ד. סיכום

אוריאל אופק דן בספרו **תנו להם ספרים** בסוגיה של קנה המידה להערכת שירי ילדים. הוא מציג את י"ג העיקרים של שירה טובה לילדים, כמו שהגדירם קורניי צ'וקובסקי, גדול משוררי הילדים בברית המועצות. הקריטריונים שלו מדברים על ציוריות, דינמיות, מוזיקליות, משקל ומקצב, מצלול, חריזה, משפטים פשוטים, הימנעות ממילות תואר, מילים מובנות, הומור ורגש. שני העקרונות האחרונים והחשובים ביותר בדבריו הם אלה:

י"ב. שיר ילדים ראוי לשמו צריך להיות שיר טוב גם בעיני הקורא המבוגר... המשורר הבא לספק צרכיהם של קוראים קטנים אינו יכול להיות בעל כישרון קטן ולזלזל בכל אותן גולות שהקורא המבוגר מבקש למצוא בשיר: חוויה אסתטית, חוויה רגשית, אמת.

י"ג. משורר הכותב לילדים אינו צריך רק להסתגל אל קוראיו הצעירים, אלא גם לסגל אותם אליו, לתפיסתו ולהלך מחשבתו. מאליו מובן כי עליו לעשות זאת בזירות, מבלי לכפות על הילד הר כגיגית, בלא לאנוס את טבעו ואת טעמו; אבל משורר שלא ינהג כך ימעל ביעודו – לעצב את טעם קוראיו הצעירים.¹⁶³

ברור שעגנון אינו בעל כישרון קטן, ובוודאי לא זלזל בשיריו לילדים, אלא השתדל בכל מאודו לעמוד בסטנדרטים הגבוהים ביותר כמיטב כשרונו. אלא שהרף שהעמיד עגנון לקוראיו הצעירים כנראה גבוה מעט יותר מדי.

שירי **ספר האותיות** לוקים בתחום אחד משמעותי. הסגנון ואוצר המילים לעתים קרובות קשים ולא מובנים. תוכנם של אחדים מן השירים אינו ברור והוא כחידה סתומה. קובץ ההערות שכתב רנד אינו מיותר כלל וכלל בנוגע למקצת השירים, ואולי אם יימצא הקובץ הזה, תוקל עלינו מלאכת הניתוח של שירים אלה. יש להניח שזו הסיבה שבעטייה דחו עורכים שונים את השירים פעם אחר פעם. ואולם מי שדחה אותם מחשש שמא לא יבינו אותם הילדים, החמיץ את קסמם האסתטי, את שעשועי המצלול בהם, את הדמיון, המשחק, ההומור והעושר הלשוני. הנאה של ילד משמיעת שיר אינה כרוכה בהבנה מלאה של משמעותו. ככל שיחזרו ויקראו בשירים לאזני הילדים, תיתוסף להנאה הצלילית גם הבנה מילולית, ועל ידי כך, על פי חזונו של צ'וקובסקי, יצליח המשורר "לסגל אותם אליו, לתפיסתו ולהלך מחשבתו... לעצב את טעם קוראיו הצעירים".

נותר רק להצטער על דורות של ילדים שנחסכו מהם שיריו של עגנון, ולקוות שבדור הנוכחי יימצאו לפחות כמה ילדים שיתוודעו לשירים אלו. ומי יודע, אולי השירים הקטנים הללו יפתחו להם פתח קטן ללבו של המשורר, וכשיגדלו יזכו להיכנס להיכלות המפוארים של הפרוזה שלו.¹⁶⁴

¹⁶³ אוריאל אופק. **תנו להם ספרים – פרקי ספרות ילדים**. ספרית פועלים תשל"ח, עמודים 147-148.

¹⁶⁴ בעת האחרונה יצאו לאור שלושה סיפורים קצרים של עגנון ("מאויב לאוהב"; "מעשה העז"; "קליפת תפוח זהב") במהדורה מיוחדת מנוקדת לילדים, בליווי הערות מאת שי רודין ואיורים של לי קורצווייל. זהו ניסיון לקרב

ה. נספח: שיחה עם המאייר¹⁶⁵

שאלתי את יוני בן שלום כיצד הגיע לעסוק באיורים לספר האותיות ומה היה תהליך העבודה,

וזו תשובתו:

עוד בהיותי סטודנט בבצלאל יצרתי קשר עם הוצאת "שוקן" עם גברת רחלי אידלמן (בתו של גרשום שוקן). והקשר נשאר לאורך שנים (עד עצם היום הזה), בהן עיצבתי עשרות (אם לא מאות) עטיפות לספרים ולסדרות שלמות. איירתי כמה ספרים... באחד הימים פנתה אלי ההוצאה בבקשה לאייר את "ספר האותיות".

לאמיתו של דבר, לא הכרתי כלל את ההיסטוריה של הספר וכי הוא אויר קודם לכן על ידי תום פרויד. באותו זמן זה גם לא עניין אותי, באתי מתוך מחזור ב"בצלאל" בו לימודי האיור קיבלו חשיבות ונפח גדול יחסית לתחומים אחרים כמו עיצוב גרפי, עיצוב מותג ועיצוב אותיות. היינו קבוצה של ארבעה חברים. מישל קישקה, שרי ארנון סוזן רבו ואנוכי, ש"משכנו" את המחזור שלנו לכיוון הזה. בין המורים שלנו היו דני קרמן, אבנר כץ, פרידל שטרן ואחרים. הם לימדו אותנו שאיור הוא פרשנות אישית לטקסט או סיפור. מקצוע נהדר בו בכל רגע נתון נוכל להפעיל את מלוא כשרוננו, חושינו והאינטלקט שצברנו. והאחריות שלנו היא להיות ישרים עם הפרשנות הזו. לפענח את המסר החשוב והמרכזי החבוי בטקסט ולתת לו את הפרשנות האינטואיטיבית שלנו בהתאם לסך הידע, הרקע התרבותי שלנו וכשרוננו.

ככה יצאתי מבצלאל. בשפת הרחוב אומרים "לא ממש היה אכפת לי מה אומרים". הרגשתי בטוח והוצאת שוקן נתנה גיבוי מלא ללא שום עוררין לאינטרפרטציות שלי (גם בספרים אחרים שאיירתי), לקחתי את הטקסטים של "ספר האותיות" והתחלתי לשרבט כל מיני כיוונים ליד כל אות. זאת על פי מה שהרגשתי שהאות אומרת לי, לא לעגנון. ואחר כך חיפשתי את החיבור לאמירה שלו. ניסיתי לספר סיפור שבא ממש מ"סרט אחר" (למשל חמורו של בלעם שצונח בצניחה חופשית) ניסיתי לתת לקורא עוד שדה דמיוני להכנס אליו. לחשוב על: למה? מה הקשר? לא רק לקרוא ספר עם פרשנות של עגנון, אלא לנסות לפרש לבד, לחוות את חוויית ההמצאה לבד. להפעיל את הדמיון, לראות בעגנון מי שהפגין את יכולת הדמיון שלו ולא דוקא את ה"תוצאה" ה"פתרון" שלו לצורת האותיות. הצירים צוירו בצבע גואש על נייר עבה במיוחד. בגודל 1:1. (היום נהוג לצייר ביחס גדול יותר. זה מקל על ההפקה ומחדד את התוצאה הסופית).

שאלתי את בן שלום מה דעתו על איוריה של תום פרויד, וזוהי תשובתו:

בשלב מסוים התקיימה תערוכה בבית האמנים בירושלים בה הוצגו עבודותי לצד עבודותיה של תום פרויד. זו היתה הפעם הראשונה בה נחשפתי להם. ולא ממש הבנתי חלק מהביקורות שנכתבו על ההשוואה בינינו, כי באמת היא לא שימשה שום נקודת ייחוס לעבודתי. כל שאני יכול לומר (וזה מהזיכרון), שתום פרויד מייצגת תקופה אחרת בהיסטוריה של האיור. גם בטכניקה וגם בפרשנות הרומנטית וה"תקינה" הנכונה לתקופתה. אני חושב שהאיורים שלה מצביעים על דיסציפלינה רישומית פיגורטיבית וקישוטית-דקורטיבית משהו. זו היתה ה"מודה" אז. אני באתי בתקופה בה הפרשנות האישית, החותם החופשי, הוא שם המשחק. וזה מה שניסיתי להעביר גם לתלמידי בתחום. ניתן לראות היום בספרי ילדים איך לפעמים הסיפור נעלם, כי המאייר בעצם נותן את האופי הטעם והקסם החזק לספר כולו, (וטוב שכך) עד כי לדעתי מספרי הסיפורים של היום הם קודם כל מאיירים (גם אם בתוך ראשם).

¹⁶⁵ מתוך תכתובת שהייתה בינינו ב-28 ביולי 2009. תודתי נתונה ליוני בן שלום על ששיתף אותי בתהליך היצירה ובתובנות שלו כיוצר.

ביבליוגרפיה

מקורות עיקריים מתוך כתבי ש"י עגנון:

- לפנים מן החומה.** הוצאת שוקן תשל"ה.
מעצמי אל עצמי. הוצאת שוקן תשל"ו.
ספר האותיות. הוצאת שוקן לילדים תשמ"ד.
ספר סופר וסיפור. הוצאת שוקן תשל"ח.
קורות בתינו. הוצאת שוקן תשל"ט.
ש"י עגנון – ש"ז שוקן, חילופי אגרות (תרע"ו-תשי"ט). הוצאת שוקן תשנ"א.

ספרי מחקר ומאמרים:

- אופק, אוריאל. "וכל סיפור נעים" - תרומתו של ש"י עגנון לספרות הילדים", **ספרות ילדים ונוער**, י (1984), עמודים 15-23.
 ----- "ותן לילדים פרות מתוקים" – על "ספר האותיות" לש"י עגנון", **מעריב**, 2.12.1983.
 ----- **תנו להם ספרים – פרקי ספרות ילדים.** ספרית פועלים תשל"ח.
 באר, חיים. **גם אהבתם גם שנאתם.** עם עובד, תל אביב 2002.
 ביאליק, חיים נחמן. **ספיח.** הוצאת מוסד ביאליק, 1955.
 ברשאי, אבינועם. **הרומנים של ש"י עגנון.** האוניברסיטה הפתוחה, תל אביב 1988.
 גפן, מנשה. **מתחת לעריסה עומדת גדיה.** ספריית פועלים, תל אביב 1986.
 גורדון, אילה. **איורים עבריים, הספר העברי המאיר לילדים העידן הבינלאומי 1900-1925.** הוצאת מוזיאון נחום גוטמן 2005.
 ויס, הלל. **קול הנשמה.** אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן 1985.
 ----- **עגנון - "עגונות", "עידו ועינים": מקורות-מבנים-משמעויות.** האוניברסיטה הפתוחה, תל אביב 1979.
 חג'בי, יניב. **לשון, העדר, משחק, יהדות וסופר-סטרוקטורליזם בפואטיקה של ש"י עגנון.** הוצאת כרמל, ירושלים 2007.
 לאור, דן. **חיי עגנון.** הוצאת שוקן 1998.
 לוין, איריס. "'אלף אוהל, בית זה בית, גימל זה גמל גדול...' מה מפיקים ילדים בגיל הרך מדיעת שמות האותיות", בתוך: **שפה למידה ואוריינות בגיל הרך.** עורכות: פ' קליין וד' גבעון. הוצאת רמות, אוניברסיטת תל אביב 2002, עמודים 71-103.
 נוה, יוסף. **ראשית תולדותיו של האלפבית.** הוצאת מאגנס, ירושלים תשמ"ט.

קרסני, אריאלה. "מן העריסה עד לעקדה: על גלגולו של שיר", **שאנן**. ג תשנז, עמודים 117-101.

רוזנטל, רוביק. "הזירה הלשונית: אל תקרא לי שחור", **NRG**, 22.9.2005.

שלום, גרשם. **דברים בגו**. עם עובד, תל אביב 1975.

Gardiner, Alan H. "The Egyptian Origin of the Semitic Alphabet." *Journal of Egyptian Archaeology* 3, 1916, pp. 1-16.